

श्रीभगवतभास्करं
मीमांसकश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः

आचारमयूखः

(द्वितीय)

वाक्ये इत्युपाङ्गगाथरभट्टमुत्तमहादेवशर्मणा
संशोधित ।

Sa 2Vs3
NILI BAK

मुंबय्याम्

कोर्णस्पतिभागे नवमे साधनभयने मणिलाल इच्छाराम देसाइ इत्यनेन
सांघे 'गुजराती' मुद्रणालये मुद्रयित्वा तत्रैव प्रसङ्गित ।

विक्रमसंवत् १९०१

क्रिस्ताब्द १९१०

मूल्यमष्टायाणकाः

आचारमयूखचिपयानुक्रमः ।

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
मन्त्रलाचरणम्	१	तत्रोपवीतवाससामवस्थापनम् ...	९
भगवन्तादेवदशः	२	समश्रवणेषु दिग्मुखनियमः ...	१०
ग्रन्थप्रयोजनम्	३	दिग्मुखादीनामपवादः ...	११
द्वादशमयूखन्तामानि	४	केषु कर्मसु मौनिना भाव्यं तद्वद	१२
परिभाषा ।	५	च	१३
कर्म दक्षिणहस्तेन कार्यम्	६	मूत्राण्युत्सर्गसमयस्फुटकल्पाने	१४
कर्मकाले कस्या दिशि मुखं कार्यम्	७	प्रायश्चित्तम् .. .	१५
कर्मप्रवर्धनम्	८	उपमीतिनोस्तर्गे कृते तदुपवीत	१६
कर्ता स्नातोपवीती वद्वक्षिण स्थान्	९	त्यस्ताप्यद्वायम्... ..	१७
शतच्छन्दर्षिविनियोगः स्थान्	१०	शौचविधिः ।	१८
प्रणव्याहृतिपूर्व. कर्मरम्भ	११	गन्धलेपक्षयान्त मूत्रलेः शौच	१९
न्यायार्जितधनः स्थान्	१२	कार्यम्	२०
ज्ञानस्य सर्वकर्मात्रत्वम्	१३	शौचं कृत्वा कथमुत्तिष्ठेत् ...	२१
श्रीष्टवादः कर्म न कुर्यात्	१४	शौचमृत्तिका कुतो प्राप्ता ..	२२
अपरोक्षसंकारणानि अप्राप्यशान्दश	१५	स्वदेशस्थमेव मूत्रलाटि प्रशस्यते	२३
कर्मणा सङ्कल्पपूर्वकत्वम् ...	१६	उदतजलेनैव शौचं कार्यं न नीधे	२४
कर्मणो मन्त्रव्याधानम्	१७	शौचं कृत्वा तीर्थांशोपनेऽनुचिन्तानि	२५
देवादय उक्त एवानुमतव्या न	१८	शौचार्थमृत्तिकापरिमाणम् ...	२६
चरितेषु	१९	मूत्राच्छुके द्विगुणं मैथुनं च	२७
उपकर्मवर्तमानुष्ठेयानि तदनुवादश्च	२०	त्रिगुणं शौचम्	२८
प्रशोधः ।	२१	अपानादिशौचे मृत्तिकागत्या ..	२९
मूत्रोत्थानकालः	२२	मन्त्रकार्यादीनां शौचे विमोद... ..	३०
मन्त्रमूर्तलक्षणं तत्र कर्तव्यं च	२३	अनुपनीतानां स्त्रीणां च शौचप्रमाणम्	३१
मन्त्रे स्वप्नं प्रायश्चित्तम् ...	२४	स्त्रीश्रावणानां शौचप्रमाणम् ...	३२
सूर्योदयार्ते स्वप्नं प्रायश्चित्तम् ...	२५	दशकाद्विमोदेण शौचं कर्तव्यम् ..	३३
प्रातः स्मरणीयानि	२६	नाभेरपरि दक्षिणोत्तरं गन्धद-	३४
भूतार्थना	२७	शनं शोषनं वायम्	३५
प्रथमदक्षिणमग्नानां कालम् ...	२८	पाराया शौचद्वयनिदर ..	३६
मूत्रपुरीषोत्सर्गः ।	२९	मूत्रशौचमहत्या भोक्तुं प्रायश्चित्तम् ..	३७
चम्या दिशि चम्यन्तरे मन्त्रमूत्रोत्सर्गं	३०	भोक्तृनमनस्य शुद्ध्यायै प्रायश्चित्तम् ..	३८
कार्यं.	३१	शौचकल्पनायम्	३९

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
शारीरमलशौचम् ।	१४	अष्टाविंशतिनाम्नामाचमने	
द्वादशमलनिर्देशः	”	विनियोगविभागः ।	२४
तेषां पदद्वये मृदारिसंख्याविशेषः	”	आचमनप्रतिनिधिः	”
परकीयास्थादिसर्शो शुद्धिविशेषः	”	दन्तधावनम् ।	२५
सुराद्युपहृताङ्गशुद्धिः	”	दन्तकाष्ठभक्षणविधिः	”
स्वीयपरकीयादिमूत्रादिसर्शो		दन्तकाष्ठभक्षणे वर्ज्यदिनानि	”
मृतसंख्या	१५	काष्ठभक्षणनिपिद्धदिने कथं धावनं	
भाभेरघःखानां तथोत्सन्नमलाना-		कर्तव्यम्	२६
मेवाशुचित्वम्	”	दन्तकाष्ठप्रमाणम्	२७
यथोक्तशौचाकरणे प्रायश्चित्तम्...	”	दन्तकाष्ठार्थं विहितपृष्ठाः	”
तदपवादाभासाना निरासः	”	वृक्षविशेषेषु फलविशेषाः	२८
आचमनम् ।	”	दन्तकाष्ठे निपिद्धवृक्षा... ..	२९
वैधाचमनम्	”	अन्यच्च दन्तधावने निपिद्धम्	”
नैमित्तिकाचमनम्	१६	दन्तधावने दिङ्मुखविशेषतः	
सकृदाचमनम्... ..	१७	फलविशेषाः	३०
द्विराचमनम्	१८	दन्तधावनमन्त्रः	”
आचमननिमित्तापवादः	”	दन्तधावने द्रष्टव्या निपिद्धदर्शनाच्च	
सच्छिष्टतापवादः	१९	पवित्रविधिः ।	”
आचमनविधिः ।	२०	कुशानां प्रशस्तिः	३१
आचमनीयगन्त्राणि	”	सप्तविधं बर्हिः... ..	”
स्त्रीशूद्रयोः सकृदेवेति नियमनम्	”	दर्भप्रहणविधिः	”
भ्राह्मादितीर्थनामलक्षणानि	”	पवित्रलक्षणम्	”
आचमनसमये हस्तद्वये दर्भाकर्यकत्वम्	२१	पवित्रेषु दर्भसख्या	”
आचमनसमयेऽवस्थाननियमः	”	पवित्रके हेतु एव मुख्यत्वम्	”
आचमने निपिद्धश्लानि	”	सुवर्णादीनां धारणाद्गुलिननिर्देशः	३२
आचामतो निपिद्धचेष्टा	२२	जीवत्पितृकेणाधार्याणि... ..	”
आचान्तस्याय्यशुचिकराणि	”	दारिद्र्यनाशिनी मुद्रा	”
नैमित्तिकाचमनात्प्राङ्करणीयगणद्वय-		विजयदा मुद्रा... ..	”
संख्या	”	मारणोच्चारणादिषु सिद्धिकरी मुद्रा	३३
आचमनीयजलप्रमाणम्	२३	नवरत्नमुद्रा	”
आचमने करस्य शोर्णमंस्थानन्वम्	”	वशीकरणमुद्रा	”
शोर्णलक्षणम्... ..	”	अथ स्नानम् ।	३४
		प्रातःस्नानप्रशस्तिः	”

विषय	पृष्ठाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्कः
ज्ञानस्य गुणदशकनिर्देश	अश्वत्थच्छायास्नानम् ।	४२
सानीयपुष्यतोयानि	पारिजातोत्तमम्
ज्ञानसकल्प	३५	आदित्यपुराणोक्तम्
लघुकल्प	समुद्रस्नानम् ।
ज्ञानाज्ञतर्पणकल्प ...	३६	समुद्रज्ञानकाल
तोयदूषणहारि यक्षमतर्पणम्	नैमित्तिकस्नानम् ।
नदीक्षमापणम्	अस्पृश्याः
ब्राह्मणादिषु विहितवस्त्राणि	३७	देवलकलक्षणम् .	४३
सापवाद कौशेयनिषेध	अस्पृश्यत्वापवाद
परिधानाद्बहि कक्षाबन्धननिषेध	स्नाने निषिद्धकाल ...	४४
आर्द्रकलमूर्धमेवोत्तारयिन्यम्	रात्रिस्नाने विशेष
एकवस्त्रनिषेध	नैमित्तिकस्नाने कर्त्तव्यतादिनिषेध
धौतनिष्पीडितस्य स्कन्ध निष्पे-	स्नाने शीतोष्णजलयोर्विषयविभाग
पनिषेध	मलापकर्षस्नानम् ।
वस्त्रस्य त्रिगुणनिष्पीडननिषेध	अभ्यङ्गे वर्ज्यास्तिथय
एकवस्त्रलक्षणम् ...	३८	वारविशेषेऽभ्यङ्गफलम्
उपवीतद्वयस्य वैधव त्रिवर्तुर्णा	गन्धतैलादीना निषेधाविषयत्वम्	४५
मपि प्रयोजनम्	कातीयाना मध्याह्नाने कर्त्तव्यविशेष
यतिव्रतचारिणा जट्टाशोधनम्...	अथ गौणस्नानम् ।	४७
वस्त्रनिष्पीडनविधि	स्नानप्रतिनिधय
निवीतिना विधेयानि	गायत्रादिस्नानलक्षणानि ...	४८
समन्त्रकामन्त्रकस्नानस्थाधिकारि	गौणस्नानपूतस्य कर्मविशेषेऽर्द्ध-
विभाग	३९	त्वानह्वयम्
एकत्रिनिवाल्नानस्थाधिकारि	अथ तिलकम् ।
विभाग	तिरुक्कयोग्यमृत्तिका	४९
गृह्योक्त स्नानकल्प	तिलवधारणमन्त्रा
शौनकोक्त ...	४०	स्थानविशेषण पुण्याकारविशेषा
अथ काम्यस्नानम्	पुण्ड्रप्रमाणानि .	५०
पुलस्त्यानम्	अह्नस्य वेदभागवत्त्वम्
मात्स्थोनम् ..	४१	कान्तविशय तिरुक्केषु विशेषा
आदित्यपुराणोक्तम्	मृद्गस्मनोऽर्घ्यतिर्षङ्गपुण्ड्रनियमनम्
माध्वण्ठेयोक्तम्	भस्मधारणाङ्गनिर्देश .	५१

विषयः	पृष्ठाः	विषयः	पृष्ठाः
भस्मधारणकल्पः	५१	सूतकादिषु कर्तव्यः संख्याविधिः	६२
भस्मनः सजलनिर्जलत्वविधिकारि- विशेषेण समर्पणम्	५१	जलादीनामलाभे कार्या विधिः	६३
वर्णविशेषे पुण्ड्रप्रमाणविशेषः ...	५२	गुह्यमन्त्राणामर्थनिर्देशः	५५
भस्मधारणफलम्	५२	फारुयजपाः ।	६४
अथ संख्याचन्द्रमम् ।	५३	होमविधिः ।	६४
उच्यया नित्यत्वम्	५३	स्वयमेव होतव्यम्	५५
वादिद्वयस्यैव गायत्रीत्वादि ...	५३	अशक्तौ कैर्याजयति	५५
गायत्र्यादीनां रूपवेदतादि	५४	तेरि दम्पत्योरन्यतरस्य वा समक्षमेव	६५
गायत्रीनिरुक्तिः	५४	प्रातर्होमकालः	५५
गायत्रीचिन्तनफलम्	५४	सायंहोमकालः	५५
संख्याकालः ।	५५	आप्तु पाक्षिको होमः	५५
गौणमुख्यकालाः	५५	नित्यदानम्	६६
वर्णविशेषेपूजाः कालविशेषाः	५५	मत्तलदशनम्	५५
देशविशेषेषु फलविशेषाः	५५	अष्टधाविभक्तस्याहो द्वितीयभाग-	५५
संख्याप्रयोगः ।	५६	कृत्यम्	५५
धाचमनम्	५६	तृतीयभागकृत्यम्	५५
मार्जनम्	५६	पोष्यवर्गः	६७
संशोषास्तौ जलधारणपात्राणि ...	५६	प्रतिग्रहविचारः	५६
मन्त्राचमनम्	५६	चतुर्दशभागकृत्यम्	५६
तत्र प्रातर्मध्यसायाह्निको विशेषः	५६	पञ्चमहाव्यसाः	६८
मार्जनं वस्तुष्टयम्	५७	दैश्वदेवः	५६
पापनिरसनम्	५७	स च साथ प्रातः द्विरावृत्त्या	५६
अर्घ्यदानम्	५८	प्रातरेव वा	६९
गायत्रीजपः ।	५९	पञ्चयज्ञानकृत्वा भोक्तुश्चान्द्रायण	५६
तत्रावस्थान कालविशेषेण भिन्नम्	५९	प्रायश्चित्तम्	५९
जपसह्या	६०	स्नापनार्दं पञ्चयज्ञानां नित्यत्वं	७०
उत्पासनानि	६०	वैश्वदेवप्रतिनिधिः	७०
छन्दर्षिविनियोगादि	६०	वैश्वदेवे वर्ज्यान्नानि	७०
जपस्थोत्तममध्यमाधमत्वम्	६०	प्रवसतुः पञ्चयज्ञानामन्येनारि	७१
कराच्छादनस्यावश्यकत्वम् ...	६१	विधेयत्वम्	७१
जपमाला	६१	पञ्चयज्ञानामनुष्ठानक्रमः	७२
उपस्थानम्	६१	तर्पणम्	७२
		तस्य नित्यत्वम्	७३

विषयः	पृष्ठाङ्क	विषय	पृष्ठाङ्क
तर्पणे पात्रदुशतिलादीना		पद्मसूत्रलिङ्गम्..	१००
विचार	७४	लिङ्गपरिमाणम् ...	"
तर्पणे पितृकर्म .	७५	गृहेऽर्च्यमूर्तिप्रमाणम्	"
शक्तिस्तर्पणम्	७६	शालग्रामशिलापरीक्षा	"
वस्त्रनिःपीडनविधि .	"	शालग्रामदानफलम् ..	१०२
भीष्मतपणम् ...	७७	दुष्टशिला	"
यमनपणम्	"	गुग्गुला	"
तर्पणे तिलनिषेध सप्रतिप्रसव	७८	अथ वैश्वदेवः । ..	"
देवपूजा	७९	पद्मसूत्रानिर्देश	"
पूज्यत्वतानिर्देश	"	वैश्वदेवकल्प	१०४
देवताना युगपरतो वैशिष्ट्यम् ...	"	भूतयज्ञकल्प	"
पश्यायतनस्थापनप्रकार . .	८०	पितृयज्ञ	"
पद्मदेवाना पूजाक्रम ...	८१	गृहबलि .	१०६
पुराणानयन स्वयमेव कुर्यात्	८२	मनुष्ययज्ञ	"
सशो निर्मात्यकरणानि	"	कात्यायनीयाना वैश्वदेवानुष्ठान	"
पर्युषितदोषप्रसरणाविधि	"	प्रयोग .	१०७
सर्वदेवदेयपुष्पाणि ...	"	अथ भोजनम् ।	१०८
देवताविशेषतो विहितानि	"	भोजने उक्तनिषिद्धपात्राणि	१०९
निषिद्धानि च पुष्पाणि	"	पात्रधारणविधि	"
पूजायननानि	८७	भोजनाङ्गबलिदानम् .	"
शालग्रामशिलाया नामलक्ष	"	प्राणाहुतिविधि	११०
णभेदा ...	८८	मुन्यादिषु भोक्तृपरिमाणम्	"
एकमूर्तिपूजानिषेध . .	"	भोजनस्य कालद्वयनियमनम्	१११
श्रीगुरुस्य शालग्रामादिषु स्वय	"	मौनविषया . . .	"
पूजानिषेध ..	"	दर्व्यां परिवेषणीयानि	११२
विष्णो पूजाकल्प ..	८९-९०	निषिद्धदर्वीपरिवेषाणि	"
प्रतिमादिषु नित्यस्नाननिषेध	९१	वैद्वेष्ट भोजनं निषिध्यत त	"
भूषणादीना निर्मात्यत्वाभाव ..	"	एकपङ्क्त्युपविष्टै सहैवारम्भ	"
महादेवपरिचर्याकल्प . .	९२	रिसमाप्ति कार्यति	"
तीर्थप्रसादग्रहणनिर्णय ...	९३	महत्तिमभ्यादुत्तिष्ठतो दोष	"
भस्मध्वाक्षयोर्धारणावश्यकत्वम्	"	भोजने नियमविशेषा .	११३
पार्थिवपूजा . ९४ ९८	"	निषिद्धदुग्धा व .	११४
लिङ्गद्वयविशेषत फलविशेषा	९९	भोजने निषिद्धा शब्दा ...	"

यद्दानद्रविणाद्रिनिर्मितवपू रत्नाचलो लज्जया

दूरे स्तब्ध श्लायृते निविशते नो यत्र पुंसां गतिः ।

किंच त्रस्यदरातिवामनयनानेग्राम्बुभिर्विधित-

स्तेजोऽप्रिर्वडवामुखोत्थहुतमुक्तुल्यः कथं नो भवेत् ॥ १० ॥

आज्ञप्तस्तेन राज्ञा विनुथकुलमणिर्दाक्षिणात्यावतंसो

भट्टः श्रीनीलकण्ठः स्मृतिपु दृढमतिर्जैमिनीयेऽद्वितीयः ।

आज्ञामादाय मूर्ध्ना सविनयममुता तस्य सर्वान्निबन्धा-

न्दृष्ट्वा सम्यग्विचित्र्य प्रवैततकिरणस्तन्यते भास्करोऽज्यम् ॥

संस्काराचारकालाः समुचितरचनाः श्राद्धनीती विवादो

दानोत्सर्गप्रतिष्ठा जगति जयकराः संगतार्थानुवद्धाः ।

प्रायश्चित्तं विशुद्धिस्तदनु निगादिता शान्तिरेवं क्रमेण

ख्याता ग्रन्थेऽत्र शुद्धे बुबजनसुखदा द्वादशैते मयूराः ॥ १२ ॥

भगवन्तभास्कराख्ये ग्रन्थेऽस्मिन्शिष्टसंमते च ततः ।

आचारविधिमयूखः प्रतन्यते नीलकण्ठेन ॥ १३ ॥]

श्रुतीः स्मृतीर्वाक्ष्य पुराणजातं तत्तन्निबन्धानपि सन्निबन्धान् ॥

चिरन्तनाचारचयं च वभ्रात्यथाह्निकं संप्रति नीलकण्ठः ॥ १४ ॥

प्रतारकैराहतमत्र किंचिन्मया तु निर्मूलतया तदुज्जितम् ।

ऊनोक्तिताऽतो नाहि तेन किंचित्त्वपुष्पहीनाऽपचितिर्न हीयते ॥ १५ ॥

समूलनिर्मूलमपि व्यवस्थां विनाहतं यद्विपयस्य कैरपि ।

नानौपवेश्तद्वाणिगापणस्यैर्भिषग्वरानुत्तृणैः समं मतम् ॥ १६ ॥

तत्र परिभाषा ।

कर्मप्रदीपे—यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तूच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥

यत्र दिङ्निमित्तो न स्याज्जपहोमादिकर्मसु ।

तिस्त्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता येन्द्री सौम्याऽपराजिता ॥

तिथितत्त्वे गौतमः—

रात्राबुद्धमुखः कुर्यादैवं कार्यं सदैव हि ।

शिवाचनं सदाऽप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः ॥

सदा दिवारात्रौ च । तत्रैव तन्त्रान्तरे—

यत्रैव मानुस्तु वियत्युदेति प्राचीं तु तां वेदविदो वदन्ति ।

ततोऽपरा पूजकपूज्ययोश्च सदागमज्ञा प्रवदन्ति ता तु ॥

अत्र पूज्यपूजकान्त प्राची आगमोक्तपूजायामेव, तत्परिभाषाया-
मुक्तत्वात् । अन्यत्र तु सूयोदयोपलक्षितैव ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

आसीन ऊर्ध्वं प्रहो वा नियमो यत्र नेदृश ।

तदासीनेन कर्तव्यं न प्रह्णेन न तिष्ठता ॥

उपवीतशिरसावन्धनयो पुरुषार्थत्व ऋत्वर्थत्व चोक्त तत्रैव—

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिरसेन च ।

विशिरसो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

शिर स्नातश्च कुर्वति दैव पि यमथापि वा ।

धर्मप्रकाशे योगयाज्ञवल्क्य —

आर्षं छन्दश्च दैवस्य विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषत ॥

अविदित्वा तु य कुर्याद्याजनाध्यापन जपम् ।

होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफल भवेन् ॥

तत्रैवापस्तम्ब —

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपक्रिया ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ता सतत ब्रह्मवादिनाम् ॥

त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यं कर्मरम्भेषु सर्वश ।

तिस्र सार्धोश्च कर्तव्या मात्रास्तत्त्वार्थचिन्तकै ॥

बुध — 'न्यायागतेन द्रव्येण कर्माणि कुर्यात्' इति । ज्ञानस्य ऋत्वर्थत्व
छान्दोग्योपनिषदि 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धया तदेव वीर्यवत्तर भवति'
इति उद्गीथोपासनाप्रकरणार्थितेनाप्यनेन यथा ज्ञानस्य सर्वकर्माङ्गत्र
भवति तथा निरणायि मयाऽध्ययनवाद ।

शास्त्रायनि—

दानमाचमन होम भोजन देवतार्चनम् ।

प्रौढपादो न कुर्वति स्वाध्याय पितृतर्पणम् ॥

आसनारूढपादो वा जान्वोर्वा जङ्घयोस्तथा ।

कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपाद स उच्यते ॥

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
पद्मिभोजने निषिद्धाः ...	११४	स्वापविधिः ...	११८
भोजने दिग्विदोषाभिमुख्ये		रात्रिमूतजनः ...	"
फलविदोषाः ...	११५	व्यतीतपूर्वरात्रे रतिमन्दिरगमनम्	"
भोजनोत्तराङ्गाणि ।	"	तत्र स्त्रीकृत्यम्...	"
भुक्तोच्छ्रितस्योच्छ्रितभागपेयेभ्यो		रतिः ...	"
भुवि निर्वापः, तन्मन्त्रश्च...	"	रती वज्यावज्यानि ...	११९
तर्जन्या वक्रधावननियेषः ..	"	रतिशौचम् ...	"
ताम्बूलसेवनम् ...	११६	मुखसायिनो देवाः ...	"
भोजनोत्तरवृत्त्यानि ।	"	स्थलविशेषतो शिरःस्थापनेदि-	
अष्टधाविभक्तस्याङ्कः पष्ठसप्तमाष्टमा-		ग्विशेषः ...	"
नां लोकयात्रायां विनियोगः ...	"	स्वापे निषिद्धस्थलानि...	१२०
दीपकालः ...	"	उक्ताचारे हि मुक्तिदा परितुष्टिः	१२१
संपूर्णरात्रौ दीपस्थापनेन दारि-		स्वप्नफलानि ।	"
द्रवनाशः ...	"	सामान्यतः इष्टफलस्वप्नाः ...	"
दीपस्य दिङ्मुखविशेषस्थापने फ-		सामान्यतः अनिष्टफलाः स्वप्नाः	"
लविशेषः ...	"	विशेषत इष्टफलाः स्वप्नाः ...	१२२
स्रायसंख्यावन्दनं तद्विशेषश्च ...	"	विशेषत अनिष्टफलाः स्वप्नाः...	१२३
संख्यावन्दनातिक्रमप्रायश्चित्तम्...	११७	स्वस्थारिष्टानि ...	१२४
सायंहोमकालः...	"	दुःस्वप्नशान्तिः ...	"

इत्याचारमयूखविषयानुक्रमः ।

॥ श्रीभगवन्तभास्करे ॥
आचारमयूखः ।

द्वितीयः २

मङ्गलाचरणम् ।

पादौ दिवाकरस्याहमवलम्बे सुहृसुहृ ।

यत्पादालम्बित पद्म पद्माऽऽरोहति सप्रति ॥ १ ॥

[जंघे पितामहतनो खलु कश्यपो य-

स्तस्मादजायत मुनस्तु विभाण्डकारय ।

त पुत्रिणा धुरमरोपयदृष्यदृङ्ग-

स्तस्यान्वयेऽप्यजनि शृङ्गिवरामिधान ॥ २ ॥

तस्मिन्वशे महति वितते सगरारये नृपाणा

राजा कर्ण समजनि यथा सागरे शीतरश्मि ।

कीर्त्या यस्य प्रथिततरया श्रोत्रपात्रेऽभिपूण

कर्णन्यापि प्रथिततक्था नावकाश लभन्ते ॥ ३ ॥

विशोकारयदेवस्ततस्तत्सुतोऽभूद्विशोकीकृता येन सर्वा भरित्री ।

ततोऽप्यास राजाऽस्तशनुस्ततोऽभूद्रयाख्यो रथेणैव सर्वाहितत्र ॥ ४ ॥

चभूवाथ वैराटराजस्ततोऽभून्नृपो मेदिनीप्रहभो वीढराज ।

नरप्रह्वदेवस्ततो मन्युदेवस्ततोऽभून्नृपश्चन्द्रपालामिधान ॥ ५ ॥

शिवगणाख्यनृप समजन्यथो शिवगणाख्यपुत्र प्रचकार य ।

शिवगणेन सम सकलैर्गुणै शिवशिप्रथमो गणनासु य ॥ ६ ॥

रोलिचन्द्र इति तत्तनयोऽभूत्कर्मसेननृपतिस्तमथानु ।

लोकपो नरहरिर्नृपराजो रामचन्द्र इति तत्तनुजात ॥ ७ ॥

यशोदेवस्ततो जातस्ताराचन्द्रनृपस्तन ।

चक्रसेनस्ततो राजा राजसिंहनृपो यत ॥ ८ ॥

ततोऽप्यभून्नृपतिसाहिदेव स्वकीर्तिभिर्निर्जितदुग्धसिन्धु ।

अभूत्त श्रीभगवन्तदेव सदैव भाग्योदयवानिक्षितीश ॥ ९ ॥

कर्मप्रदीपे—पिच्यमन्त्रानुद्रवणे आत्मालम्बे अवेक्षणे ।
 अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ॥
 मार्जारसंभ्रुकस्पर्शे आकृष्टे क्रोधसंभवे ।
 निमित्तेष्वत्र सर्वत्र कर्म कुर्वन्नपः सृशेत् ॥
 तथा च तैलयन्त्रेषु शब्दो यावत्प्रवर्तते ।
 तावत्कर्म न कर्तव्यं शूद्रान्त्यपतितस्य च ॥

मार्कण्डेयः—

संकल्पं च यथा कुर्यात्तनानदानग्रतादिके ।
 अन्यथा पुण्यकर्माणि निष्फलानि भवन्ति च ॥

यथा यथावदित्यर्थः ।

ब्राह्मे—ब्रह्मण्याधाय कर्माणि निःसङ्गः कामवर्जितः ।

प्रसन्नेनैव मनसा कुर्वाणो याति तत्पदम् ॥

'यत्करोषि' इति गीताऽपि कर्मणामाश्वरप्रोत्यर्थत्वे प्रमाणम् ।

हारीतः—अनुष्ठितं तु यद्देवैर्मुनिभिर्धेदनुष्ठितम् ।

नानुष्ठेयं मनुष्यैस्तु तदुक्तं कर्म आचरेत् ॥

वराहपुराणे—

ज्ञानं संध्यातर्पणादि जपहोमामरार्चनम् ।

उपवामवता कार्यं सायंसंध्याहुतीर्विना ॥

चतुर्विंशतिमते—

इक्षूनपः फलं मूलं ताम्बूलं पय औषधम् ।

भक्षयित्वाऽपि कर्तव्याः ज्ञानदानादिकाः क्रियाः ॥

॥ इति परिभाषा ॥

अथ प्रबोधः ।

मनुः—

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय धर्मार्थावनुचिन्तयेत् ।

प्रबोधः । कार्यहेशाश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च ॥

वेदतत्त्वार्थ ईश्वरः 'ध्यायीत परमेश्वरम्' इति कूर्मपुराणात् ।

'न्यायप्रतीतोऽर्थः' इति श्रीदत्तः । ब्राह्मो मुहूर्तो रात्रेरुपान्त्यो मुहूर्तः ।

तथा च प्रयोगपारिजाते पुराणे रात्रिगतमुहूर्तपञ्चदशकं प्रक्रम्य—

ब्राह्मो नाभस्वतश्चैव मुहूर्तं क्रमशो निशि । इति ।

गत्रेणु पश्चिमो यामो मुहूर्ता ब्राह्म उच्यते ।

इति पितामहोक्तस्तु वेदाभ्यासार्थं ।

अत्र निद्राया प्रायश्चित्तं स्मृतिरत्नाबल्याम्—

ब्राह्मे मुहूर्ते या निद्रा सा पुण्यक्षयकारिणी ।

ता करोति द्विजो मोहात्पाददृष्ट्रेण शुष्यति ॥

शौनक —अस्त गच्छति तिग्माशावन्याधिगत एव य ।

प्रभाते निश्चितं स्वपेतसं वाग्यत स्थित्वा समस्तामपि ता निशाम् ॥
स्य प्रायश्चित्तम् । प्रात स्नात्वा शुचिर्भूत्वा 'येन सूर्यादि' पञ्चभि ।

ऋग्भिर्देवमुपस्थाय सवितार त्रिशुष्यति ॥

सूर्योदय स्वपेतसोऽपि पूर्ववत्सफल दिनम् ।

वाचयमो भवेत्स्थित्वा चास्त यात दिवाकरम् ॥

ऋग्भिन्मु "यस्य ते विश्वे" त्यादिभि पञ्च पूर्वका ।

उत्तराभिश्चतसृभिर्नृपतिष्ठेन शुद्धये ॥

अत्र स्मरणीयमाह व्यास —

महार्पिर्भगवान् व्यास कृत्वेमा सहिता पुरा ।

श्लोकैश्चतुर्भिर्भर्मात्मा पुत्रमध्यापयन्ष्टुतम् ॥

मातापिनृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।

ससारेण्यनुभूतानि यान्ति यास्यन्ति चापरे ॥

हर्षस्थानमहस्राणि भयम्यानशतानि च ।

द्विवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥

उर्ध्वराहुर्विगैम्बेय न च कश्चित्पृणोति मे ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥

न जानु कामान्न भयान्न लोभा-

द्धर्मं त्यजेर्जीवितस्याऽपि हेतोः ।

धर्मो नित्यं सुखदुरसे त्वनित्ये

जीवो नित्यो हेतुस्य त्वनित्य' ॥

इमा भारतसाक्षिर्वा प्रातरुत्थाय य पटेन् ।

स भारतफलं प्राप्य पर ब्रह्माधिगच्छति ॥

स एव—प्रात स्मरामि भवर्भातिमहावैशान्त्यं

नारायण गरुडयाहनमञ्जनाभम् ।

आहाभिभूतवरवारणमुक्तिहेतुं
 चक्रायुधं तरुणवारिजपत्रनेत्रम् ॥
 प्रातर्नमामि मनसा वचसा च मूर्ध्ना
 पादारविन्दयुगलं परमस्य पुंसः ।
 नारायणस्य नरकार्णवतोरणस्य
 पारायणप्रणवविप्रपरायणस्य ॥
 प्रातर्भजामि भजतामभयंकरं तं
 प्राक् सर्वजन्मकृतपापभयापहत्यै ।
 यो आह्वयकपतिताङ्घ्रिगजेन्द्रघोर-
 शोकप्रणाशमकरोद्धृतशङ्खचक्रः ॥
 श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रातः प्रातः पठेन्नरः ।
 लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः ॥

सद्धर्मचिन्तामणौ—

प्रातः स्मरामि गणनाथमनाथवन्धुं
 सिन्दूरपूर्णपरिशोभितगण्डयुग्मम् ।
 उदण्डविन्नपरिखण्डनचण्डदण्ड-
 माखण्डलादिसुरनायकवृन्दबन्धम् ॥
 प्रातर्नमामि चतुराननवन्धमान-
 मिच्छानुकूलमसिलं च वरं दधानम् ।
 तं तुन्दिलं द्विरसनाधिपयज्ञसूत्रं
 पुत्रं विलासचतुरं शिवयोः शिवाय ॥
 प्रातर्भजाम्यभयदं खलु भक्तशोक-
 दावानलं गणविभुं वरकुञ्जरास्यम् ।
 अज्ञानकाननविनाशनहृष्यवाह-
 मुत्साहवर्धनमहं सुतमीश्वरस्य ॥
 श्लोकत्रयमिदं पुण्यं सदा साम्राज्यदायकम् ।
 प्रातरुत्थाय सततं यः पठेत्प्रयतः पुमान् ॥
 स सर्वव्याधिनिर्मुक्तः परं सुखमवाप्नुयात् ॥
 प्रातः स्मरामि खलु तत्सवितुर्वरेण्यं
 रूपं हि मण्डलमृचो यंजुपां निधानम् ।

सामानि यस्य किरणा प्रभवादिहेतु
ब्रह्माहारात्मकमलक्ष्यमचिन्त्यरूपम् ॥
प्रातर्नमामि तरणिं तनुवाङ्मनोभि-
र्ब्रह्मेन्द्रपूर्वकसुरैर्नुतमार्धित च ।
वृष्टिप्रमोचनविनिग्रहहेतुभूत
त्रैलोक्यपालनपर त्रिगुणात्मक च ॥
प्रातर्भजामि सवितारमनन्तशक्तिं
पापौघशत्रुभयरोगहर पर च ।
त सर्वलोकफलनात्मककालमूर्ति
गोकण्ठग्रन्थनाविमोचनमादिदेवम् ॥
श्लोकत्रयमिदं भानो प्रातः प्राण पठेत्तु य ।
स सर्वथाधिनिर्मुक्तः परमसुरमाप्नुयान् ॥
प्रातः स्मरामि शरदिन्दुकरोज्ज्वलाभा
सद्रत्नत्रत्सफलकुण्डलहारभूपाम् ।
दिव्यायुर्धोर्जितसुनीलसहस्रहस्ता
रक्तोत्पलाभचरणा भवतीं परेशाम् ॥
प्रातर्नमामि माहिषासुरचण्डमुण्ड-
शुम्भासुरप्रमुखदैत्यविनाशदक्षाम् ।
श्रद्धेन्द्ररुद्रमुनिमोहनलेशीला
चण्डीं समस्तसुरमूर्तिमनेकरूपाम् ॥
प्रातर्भजामि भजतामभिलाषदारीं
धारीं समस्तजगतादुरितापहन्त्रीम् ।
ममारयन्धनविमोचनहेतुभूता
माया परा समधिगम्य परम्य विष्णो ॥
श्लोकत्रयमिदं देव्याश्चण्डिकायां पठेन्नर ।
सर्वान्कामाननाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥
प्रातः स्मरामि भवभीतिहरसुरेश
गङ्गाधरशृंगभवाहनमम्बिकेशम् ।
सद्गङ्गाधरदाभयहस्तमीश
ससाररोगहरमौपगमद्वितीयम् ॥

विष्णुः—‘घ्राणास्ये वाससा समावेष्टयित्वा मृद्धानीं ग्रीवायामास-
ज्ज्योच्चरेत्’ इति । मृद्धानीं मृत्तिकाधानार्थं शाटीम् ।

याज्ञवल्क्यः—

दिवा संध्यासु कर्णस्थग्रहसूत्र उदङ्मुखः ।

कूर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥

कर्णस्तु दक्षिणः ।

कर्त्रङ्गानामनुक्तौ तु दक्षिणाङ्गं भवेत्तथा ।

इति स्मृत्यर्थसारोक्तेः । अङ्गिराः—

कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।

विष्मूत्रं तु गृही कूर्याद्यद्वा कर्णे समाहितः । इति ।

सांख्यायनः—

‘यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा मूत्रपुरीषोत्सर्गं कूर्यात्’ इति ।

‘पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विष्मूत्रमृत्सृजेत्’

इति हारीतोक्तेः पवित्रमपि दक्षिणे कर्णे स्थाप्यम् ।

दर्भस्थानान्यपराके—

नीर्वामव्ये तु ये दर्भा ग्रहसूत्रे च ये कृताः ।

पवित्रास्तान्विजानीयाद्ये च कर्णे च दक्षिणे ॥

अत्र विशेषमाह यमः—

प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाहेऽपराहे प्राङ्मुखस्तथा ।

उदङ्मुखस्तु मध्याहे निशायां दक्षिणामुखः ॥

यत्तु पूर्वोक्तयाज्ञवल्कीयसामान्यं तदनेन बाध्यते, तस्य मध्याहे नि-
शायां च सावकाशत्वात् । यत्त माधवः—‘सदैवोदङ्मुखः कूर्यात्’ इति दे-
वल्बाक्यस्थसदाशब्दात् प्राङ्मुखप्रत्यङ्मुखशब्दौ सूर्यानभिमुखपराविति
तच्चिन्त्यं सदाशब्दस्यावश्यकत्वबोधकत्वेनाप्युपपत्तेः । यदापि देवणभट्टः
याज्ञवल्क्ययमवाक्यार्थयोर्विकल्पमाह तदपि चिन्त्यम्, सामान्यविशेष-
शास्त्रयोर्विकल्पायोगात् ।

यत्तु देवलः—

विष्मूत्रमाचरेन्नित्यं संध्यासु परिवर्जयेत् । इति

तन्निरुद्धेतरविषयमिति माधवः ।

मनुः— छायायामन्धकारे च रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथामुसमुस कुर्यात् प्राणनाधाभयेषु च ॥

रात्रौ तु गृहेऽपि कुर्यात् । तदाहापस्तम्भ—‘ अस्तमिते बहिर्मा
दाराञ्चावसथाद्वा मूत्रपुरीषयो कर्म वर्जयेत् ’ इति । आराहूरात् ।

मदनरत्ने हारीत —

उचारे मैथुने चैव प्रस्त्रावे दन्तधावने ।

श्राद्धे भोजनकाले च पट्सु मौन समाचरेत् ॥

उचार पुरीषोत्सर्ग । प्रस्त्रावो मूत्रोत्सर्ग ।

आचारप्रदीपे अङ्गिरा —

सध्ययोरुभयोर्याप्ये भोजने दन्तधावने ।

पिनृणार्ये च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयो ॥

गुरुणा सनिधौ दाने योगे चैव विशेषत ।

एषु मौन समातिष्ठन्स्वर्ग प्राप्नोति मानव ॥

स एव—

आहार तु रह्युर्द्युद्विहार चैव सर्वदा ।

गुणाभ्या लभ्युपेत स्यात्प्रमात्रे ह्यीयते त्रिया ॥

आपस्तम्बश्च—‘ नच सोपानत्वो मूत्रपुरीषे कुर्यात् ’ इति ।

सायणीये—

करस्थोदकपात्रश्च कुर्यान्मूत्रपुरीषे ।

तज्जल मूत्रसदृश मुरापानेन तत्समम् ॥

प्रयोगपारिजाते—

गृहीत्वा जलपात्र तु विण्मूत्र कुम्भे यदि ।

तज्जल मूत्रमदृश पीत्वा चान्द्रायण चरेत् ॥

मलमूत्र त्यजेद्विप्रो विमृत्वोपवीतधृत् ।

उपवात तदुत्सृज्य गृह्यादन्यन्नच तदा ॥ इति ।

॥ इति मूत्रपुरीषोत्सर्गविधिः ॥

अथ शौचम् ।

भरद्वाज—

अथापहृत्य विष्णुने लोष्ठछाष्टवृणादिना ।

उदस्तवासा उत्तिष्ठेद्दृढ विभूतमहन ॥

प्रातर्नमामि गिरिशं गिरिजार्थदेहं
 सर्गस्थितिप्रलयकारणमादिदेवम् ।
 विश्वेश्वरं विजितविश्वमनोभिरामं
 संसाररोगहरमौपधमद्वितीयम् ॥
 प्रातर्भजामि शिवमेकमनन्तमाद्यं
 वेदान्तवेद्यमनघं पुरुषं महान्तम् ।
 नामादिभेदरहितं पद्मभावशून्यं
 संसाररोगहरमौपधमद्वितीयम् ॥

प्रातः समुत्थाय शिवं विचिन्त्य श्लोकत्रयं येऽनुदिनं पठन्ति ।
 ते दुःखजातं बहुजन्मसंचितं हित्वा पदं यान्ति तदेव शंभोः ॥

वामनपुराणे—

ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ।
 गुरुश्च शुक्रः शनिराहुकेतवः कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः सनातनोऽप्यासुरिपिङ्गलौ च ।
 सप्त स्वराः सप्त रसातलानि कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 [सप्तार्णवाः सप्त कुलाचलाश्च सप्तर्षयो द्वीपवन्तानि सम ।
 भूरादिकृत्वा भुवनानि सप्त कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 पृथ्वी मगन्धा सरसास्तथापः स्पर्शा च वायुर्ज्वलनं च तेजः ।
 नभः सशब्दं महसा सहैव कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
 इत्थं प्रभाते परमं पवित्रं पठेत्स्मरेद्वा शृणुयाच्च तद्भुत् ।
 दुःस्वप्ननाशस्त्विह सुप्रभातं भवेच्च नित्यं भगवत्प्रसादान् ॥

पुण्यश्लोको नली राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ।
 पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जेनादेनः ॥
 अश्वत्थामा चलिर्ज्यासो हनूमांश्च विभीषणः ।
 कृपः परशुरामश्च समैते चिरजीविनः ॥
 सप्तैतान्संस्मरेन्नित्यं मार्कण्डेयमथाष्टमम् ।
 जिवेद्दुर्षदातं सांप्रमपमृत्युविवर्जितः ॥
 श्वरूप, श्रौण्दी, र्सीत्त, नार, मन्नेद्देर, नक्ष, ।
 पथकं ना स्मरेन्नित्यं मानहान्या न बाध्यते ॥

१ नित्यमिति ख. पाठः । २ जनादेनः क. पाठः । ३ युधिष्ठिरः क. पाठः । ४ सोऽपि सर्वव्याधि इति क. पाठः ।

मदनपारिजाते स्कान्दे—

अविमुक्तचरणयुगल दक्षिणामूर्तेश्च कुक्कुटचतुष्कम् ।
स्मरणमपि वाराणस्या निहन्ति दुःस्वप्नमपशुनं च ॥

प्रयोगपारिजाते भूपार्थना—

समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डले ।
विष्णुपत्नि नमस्तेऽस्तु पादस्पर्श क्षमस्व न ॥

कात्यायन —

श्रोत्रियं सुभग गा च अग्निमग्निचिन्ति तथा ।
प्रातरुत्थाय य पश्येदापन्नं स प्रमुच्यते ॥
रोचन चन्दन गन्धान् मृदङ्गं दर्पण मणिम् ।
गुरुमग्निं रविं पश्येन्नमस्येत्प्रातरेव हि ॥
पापिष्ठ दुर्भग चान्धं नम्रमुत्कृत्तनासिकम् ।
प्रातरुत्थाय य पश्येत्तत्कलेरुपलक्षणम् ॥

नम्र बालकव्यतिरिक्तमिति नृसिंह ।

॥ इति प्रबोधविधिः ॥

अथ मूत्रपुरीपोत्सर्गविधिः ।

अङ्गिरा —

उत्थाय पश्चिमे रात्रेस्तत आचम्य चोदकम् ।
अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्राशृत्य वाससा ॥
शुयान्मूत्रपुरीपे तु शुचौ देशे समाहित ॥ इति ।

तृणे विशेषमाह यम —

अयक्षियैरनाद्रैश्च तृणैः संछाद्य भेदिनीम् । इति ।

पराशर — ततः प्रातः समुत्थाय शुर्याद्विष्णुमूत्रमेव च ।

नैर्नृत्यामिपुविशेषमर्नत्याभ्यधिकं भुवः ॥

तिरस्त्रत्योश्चरेत्साष्ट पत्र लोष्ठ तृणानि वा ।

नियम्य प्रयतो वाच मन्नीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥ इति ।

तिरस्त्रत्यान्तर्धाय । सर्वाताङ्ग आच्छादितदेशः । उच्येत्पुरीपागुत्सृ-
जेदित्यर्थः । अवगुण्ठितः प्राशृतशिरा ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

गृह्णातादिभश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥

यम—आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात्ससिकतां तथा । इति ।

स एव—वार्पाकूपतडागेषु नाहरेद्वाह्यमृत्तिकाम् ।

आहरेज्जलमध्यात्तु परतो मणिवन्धनात् ॥

एतदारण्यकविषयम् । तथा च स्मृतिचिन्तामणौ—

अन्तर्जलगता ग्राह्या परतो मणिवन्धनात् ।

आरण्यकेषु त्वेवं स्याद्गाम्येष्वचरणं न तु ॥

मनुः—यस्मिन्देसे तु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ।

सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तया शौचं विधीयते ॥

माधुलः—तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोद्धृतवारिणा ।

रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृते ।

पश्चात्तच्छोभयेतीर्थं त्वन्यथा त्वशुचिर्भवेत् ॥

आह विवस्वान्—

अक्षमात्रप्रमाणास्तु लिङ्गशौचे मृदः स्मृताः ।

दक्षोऽपि—लिङ्गे तु मृत्समाख्याता त्रिपर्वा पूर्यते यया ।

शौनकः—आर्द्रामलकमात्रा वा मूत्रशौचे तु मृत्तिका । इति ।

अङ्गिराः—प्रथमा प्रसृतिज्ञेया द्वितीया च तदर्थिका ।

तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरणी ॥ इति ।

वसिष्ठः—एका लिङ्गे करे तिस्र उभयोर्मृत्तिकाद्वयम् ।

मूत्रशौचं समाख्यातं शुके तु द्विगुणं भवेत् ॥

शौनकः—मूत्रात्तु द्विगुणं शुके मैथुने त्रिगुणं भवेत् ।

विद्शौचे मृत्संख्यामाह दक्षः—

तिस्रोऽपाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः ।

यत्तु वसिष्ठः—

पञ्चापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः । इति ।

यदपि यमः—

द्वे लिङ्गे मृत्तिके देये गुदे पञ्च करे दश ।

उभयोः सप्त दातव्याः पुनरेका गुदे तथा ॥ इति ।

तन्—अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्थां प्रकीर्तिता ॥

इति विष्णुत्ताल्पपरिमाणाभिप्रायम् ।

यदपि श्रद्ध—

मेहने मृत्तिका. सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्तिते ।

शौचे वृद्धरण-
संख्या । एकस्मिन्विंशतिर्हस्ते द्वयोर्द्वेयाश्चतुर्दश ॥

तिम्बस्तु मृत्तिका श्लेयाः कृत्वा तु नखशोधनम् ।

तिम्बस्तु पादयोर्द्वेयाः शौचकामस्य नित्यशः ॥

एतच्छौचं गृहस्थाना तथा गुग्निवासिनाम् ।

द्विगुणं स्याद्वनस्थाना यतीना त्रिगुणं भवेत् ॥ इति ।

तदपि पूर्वोक्ताल्पपरिमाणलेपनाहुल्ययोः समुद्यये श्लेयम् ।

दक्षः— पद्कृत्वो नखशुद्धौ तु देयाः शौचेप्सुना मृदः ।

मनुः— एतच्छौचं गृहस्थाना द्विगुणं श्रद्धाचारिणाम् ।

त्रिगुणं तु वनस्थाना यतीना तु चतुर्गुणम् ॥

पितामहः—

न यावदुपनीयन्ते द्विजा. शुद्धास्तथाऽङ्गनाः ।

गन्धलेपश्चयकर शौचमेवा विधीयते ॥

आदित्यपुगणेऽपि—

स्त्रीशूद्रयोरर्धमानं शौच प्रोक्तं मनीषिभिः ।

द्विवाशौचस्य तिस्र्यर्धं पथि पादो विधीयते ।

आर्तः कुर्याद्यथाशक्ति शफ. कुर्याद्यथादिनम् ॥

शुद्धपाराशर.—

अपविष्टश्च विष्णुं कर्तुं यस्तु न विन्दति ।

स कुर्यादर्धशौचं तु स्वस्य शौचस्य सर्वदा ॥ इति ।

शौचायनः—

देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपपत्तिमस्यथा च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

मनुः— यावन्नापैत्यमेघ्याच्छो गन्धो लेपश्च तन्मृतः ।

तावन्मृद्धारि पादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥

आश्वलायनः—

लिङ्गशौचं पुरा कार्यं गुदशौचं ततः परम् ॥ इति ।

देवलः— धर्मविदक्षिणं हस्तमनः शौचे न योजयेत् ।
 तथा च वामहस्तेन नाभेरुर्ध्वं न शोधयेत् ॥
 ब्रह्माण्डे—उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्वात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥ इति ।

ऋष्यशृङ्गः—

धाराशौचं न कर्तव्यं शौचशुद्धिमभीप्सुता ।
 चुलकेनैव कर्तव्यं हस्तशुद्धिविधानतः ॥

अद्विराः—मूत्रोत्सर्गं द्विजः कृत्वा न कुर्याच्छौचमात्मनः ।
 मोहाद्बुद्धे त्रिरात्रेण जलं पीत्वा विशुध्यति ॥

अत्र भोजनस्थाने जलपानम् ।

भुञ्जानस्य गुदस्त्रावे वृहस्पतिः—

पूर्वं कृत्वा च शौचं तु ततः पश्चाद्बुधस्पृशेत् ।
 ततः कृत्वोपवासं च पञ्चगव्येन शुष्यति ॥

शौचस्य ऋत्विग्यत्वं पुरुषार्थत्वं चाह दक्षः—

शौचे यतनः सदा कार्यः शौचमूलो यतो द्विजः ।
 शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्कलाः क्रियाः ॥

अथ शारीरमलशौचम् ।

मनुः— वसा शुक्रमसृङ् मज्जा मूत्रं विदूकर्णविण्मखाः ।
 श्लेष्माश्च दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

दूषिका नेत्रमलम् ।

विण्मूत्रोत्सर्गशुद्धयर्थं मूत्रार्थादेयमर्थवन् ।
 दैहिकानां मलानां च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ॥

चौषायनः—

आददीत मृदः पञ्च पदसु पूर्वेषु शुद्धये ।
 उत्तरेषु तु पदस्वप्तिः केवलाभिर्बिशुष्यति ॥ इति ।

परकीयस्पर्शं देवलः—

मानुपास्थि वसा विष्टा आर्तवं मूत्ररेतसी ।
 मज्जानं शोणितं वाऽपि परस्य यदि संस्पृशेत् ॥
 स्नात्वाऽपभृज्य चैलादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् ।
 तान्येव स्वानि संस्पृश्य पुनः स्यात्परिमार्जनम् ॥

विशेषमाह विष्णुः—‘नाभेरधस्तात्प्रवाहुषु च कायिकैर्मलैः सुराभिर्म-

द्यैवापहतो मृत्योयैस्तदङ्गं प्रक्षालनाच्छुध्येत् अन्यत्रोपहतो मृत्योयैस्तदङ्गं
प्रक्षाल्य स्नानेन इन्द्रियेषूपहतेपूपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन'

मनु — मूत्रे तिस्र पादयोस्तु हस्तयोस्तिस्र एव तु ।

मृदः पञ्चदशामेध्ये हस्तादीना विशेषतः ॥

एतदात्मीयमूत्रादिसस्पर्शनं उदाहृतम् ।

परस्य शोणितस्पर्शं रेतोविण्मूत्रजे तथा ।

चतुर्णामपि वर्णानां द्वारिंशन्मृत्तिकाः स्मृताः ॥

स एव— ऊर्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेथ्यानि सर्वशः ।

यान्यधस्तादमेथ्यानि देहाच्चैव मलाश्चुताः ॥

यथोक्तशौचाकरणे प्रायश्चित्तमुक्तं स्मृतिरत्नावल्याम्—

गायत्र्यष्टशतं चैव प्राणायामत्रयं तथा ॥ इति ।

यत्तु व्यास.—

अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्था गतोऽपि वा ।

न स्मरेतुण्डस्तफिकश्च न जाल्हाभ्यन्तरं शुक्तिं च इति ।

तद्यथोक्तशौचे कृतेऽयात्मसंतोषाभावे द्रष्टव्यम् ।

॥ इति शारीरमलशौचम् ॥

अथाचमनम् ।

मनुः—

आचमननि कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् ।

मिचानि । वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमशनश्च सर्वदा ॥ इति ।

आपस्तम्ब — 'मूत्रपुरीषान्नलेपान्नशेषलेपा रेतसश्च यो लेपस्तान्प्रक्षाल्य
पादौ चाचम्य प्रयतो भवति '

आचमनान्तरे देवल —

रेतोमूत्रशकृन्मोक्षे भोजने च परिश्रमे ।

उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्यं चापि तथाविधम् ॥

आचामेदिति शेषः ।

बृहस्पति —

अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसंभवे ।

मार्जारमूपकस्पर्शं प्रहासेऽनृतभाषणे ।

निमित्तेष्वेपु धर्मार्थं कर्म कुर्वन्नुपस्पृशेत् ॥
कर्म कुर्वन्काकादिदर्शने आचामेन् इति । स्मृत्यर्थसारे ।
आचारादर्शं संवर्तः—

मार्जारं रजकं वेणुं धीवरं नटमेव च ।
एतान्दृष्ट्वा नरो मोहादाचामेत्प्रयतोऽपि सन् ॥
कौमे— चण्डालम्लेच्छसंभाषे स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभाषणे ।
उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा भोज्यं चापि तथाविधम् ॥
आचामेदश्रुपाते च लोहितस्य तथैव च ।
अग्नेर्गवामथालम्भे स्पृष्ट्वा प्रयतमेव वा ॥
स्त्रीणामथात्मनः स्पर्शं नीवीं वा परिधाय च ॥ इति ।

आपस्तम्बः—‘स्वप्ने क्ष्वथौ सिंघाणिकायाश्चालम्भे लोहितस्य केशा-
नामग्नेर्गवां प्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे महापथं गत्वाऽमेध्यं चोपस्पृश्याप्र-
यतं च मनुष्यं नीवीं परिधायऽप उपस्पृशेद् आर्द्रं वा शकृदोपधीर्भूमिं
वा ’ क्ष्वथुः क्षुतम् । सिंघाणिका नासामलम् । आर्द्रमिति शकृदादिभिः
संवर्धयन् । शकृद्रोमयम् ।

यमः— उत्तीर्योदकमाचम्य अवर्तार्यं तथैव च ।

दक्षः— स्नानादनन्तरं तावदुपस्पर्शनमिष्यते ।

प्रजापतिः—

उपक्रमे विदिष्टस्य कर्मणः प्रयतोऽपि सन् ।

आचामेदिति शेषः ।

वसिष्ठः—कृत्वा चावश्यकार्याणि आचामेच्छौचवित्तमः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

देवार्चनादिकार्याणि तथा शुर्वभिवादनम् ।

तुर्वीत सम्यगाचम्य तद्देव भुजिक्रियाम् ॥

हरातः—‘देवतामभिगन्तुकाम आचामेन् ’

शातातपः—

आचामेच्छर्षणे नित्यं मुक्त्वा ताम्बूलचर्वणम् ।

ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासौ विपरिधाय च ॥

॥ इत्याचमननिमित्तानि ॥

बृहस्पति—

मृदाकमल प्रचरन्नपानेषु यदोच्छिष्टमुपस्पृशेत् ।
निनितानि । भूमौ निधाय तद्द्रव्यमाचान्त प्रचरेत्पुन ।
निधाय त्यक्त्वा ।

तैजसविषये कौर्मै—

तैजस वै समादाय यदुच्छिष्टो भवेद्विज ।

भूमौ निक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तन् ॥ इति ।

यत्तु हेमाद्रि—‘परिवेषण कुर्वन्नुच्छिष्टस्पृष्टस्तदन्नपानादिक भूमौ नि-
धायाचम्य तदभ्युक्ष्य पुनस्तदादाय प्रचरेत्’ इत्याह । तन्न, अत्र भूमौ
निधानमात्रस्योक्ते पुनरादाने मानाभ्याम् ।

यत्तु मनु—

उच्छिष्टेन तु सस्पृष्टो द्रव्यहस्त कथचन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्त शुचितामियात् ॥ इति ।

तद्द्रव्यस्तुविषयमिति मेधातिथि । निधानायोग्यवस्त्रादिविषयमिति च-
न्द्रिकायाम् । तदेतच्चिन्त्यम् ।

यद्यत्र समादाय भवेदुच्छेपणान्वित ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्त शुचितामियात् ॥

वस्त्रादिषु विकल्प स्यात्तत्स्पृष्टा चैव मेव हि ।

इति कौर्मैवाक्यादेव व्यवस्थोक्ते । काष्ठपात्रे विशेषमाह निधान प्रवृत्त्य
जौधायन—‘एतदेव विपरीतमत्रे वानस्पत्ये विकल्प’

पक्वान्मादाय मूत्रादिकरणे विशेषमाह मार्कण्डेय—

पक्वान्नेन गृहीतेन मूत्रोच्चार करोति य ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमङ्गे कृत्वा समाश्रितम् ।

शौच कृत्वा यथान्यायमुपस्पृश्य यथाविधि ।

अन्नमभ्युक्षयेच्चैव उद्धृत्यार्कस्य दर्शयेत्

त्यक्त्वाप्रमात्र वा तस्मान्छेप शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

यत्तु श्लोकापस्तम्ब—

भूमौ निक्षिप्य तद्द्रव्य शौच कृत्वा यथाविधि ।

उत्सङ्गापन्नपक्वान्न उपस्पृश्य तत्र शुचि ॥ इति ।

चतस्रविषयम् (?)।

अरण्येऽनुदके रात्रौ चोरव्याघ्राकुले पथि ।
कृत्वा मूत्रं पुरीषं तु द्रव्यहस्तो न दुप्यति ॥

इति बृहस्पतिस्मरणात् ।

स्मृत्यर्थसारे—‘परिवेषणे रजोदृष्टौ तत्स्पृष्टान्नस्य त्यागः । अन्नाधारे
चण्डालसूतिकोदक्यादिस्पृष्टे च त्याग एव । रजकादिस्पृष्टे जलेनाप्ला-
व्याग्निमर्कं वा स्पृशेन् ’ । इति सकृदाचमननिमित्तानि ।

द्विराचमननिमित्तान्याह आपस्तम्बः—

द्विराचमननि- स्नात्वा पात्वा क्षुते सुमे भुक्ते रथ्योपसर्पणे ।
नित्तानि । आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥

व्यासः— दाने भोजनकाले च संध्योरुभयोरपि ।
आचान्तः पुनराचामेग्जपहोमार्चनेषु च ॥

पैठीनसिः—‘कृत्वा मूत्रपुरीषं पश्चत्सत्साल्मस्नेहं स्पृष्ट्वा आचान्तः पुन-
राचामेषण्डालम्लेच्छसंभाषणे च’

कौमं— ओष्टौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ।
रेतोमूत्रपुरीषाणामुत्सर्गेऽनुद्वभाषणे ॥
ष्टीकित्वाऽध्ययनारम्भे कासश्वासागमे तथा ।
चत्वरं वा स्मशानं वा समागम्य द्विजोत्तमः ।
संध्योरुभयोस्तद्गदाचान्तोऽप्याचमेत्पुनः ॥

शौभायनः—

भोजने हवने दाने उपहारे प्रतिग्रहे ।
हविर्भक्षणकाले च तद्विराचमनं स्मृतम् ॥

शङ्खः— स्नानभोजनकालेष्वचान्तः पुनराचमेन् ॥

पैठीनसिः—‘कलिलकासश्वासागमने रथ्याचत्वरस्मशानाक्रान्तेष्व-
चान्तः पुनराचामेन् ’

आचमनापवादमाह याज्ञवल्क्यः—

सुरजा विप्रुषो मेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।
आचमनान्तरात् । अमभृ चास्यगर्तं दन्तमर्कं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥

विप्रुषोऽङ्गेऽनुपलभ्यमानाः ।

नोच्छिष्टं कुर्वते मुप्या विप्रुषोऽङ्गं न यान्ति याः ।

इति बोधायनोक्ते ।

स्मृत्यर्थसारे—

वेदाभ्यासे मुस्ताज्जाता शुद्धा एव तु सर्वतः ।

दन्तसक्तस्य निगरणमाह स एव—

परिच्युतेष्ववस्थानान्निगिरन्नेत्र तच्छुचिः ।

निगरणत्यागयोर्विकल्प इति हेमाद्रि —

चर्वणे त्वाचामेन् । तथाचाचमनं प्रकृत्य 'चर्वणे नित्यम्' इति विष्णुक्तेः ।

जलात्प्रत्याविते तु देवल आह—

भोजने दन्तलग्नानि निर्नत्याचमन चरेन् ।

दन्तलग्नस्य जिह्वास्पर्शे रसोपलब्धौ चाशुचित्वम् । अन्यथा शुचित्वम्
'दन्तदन्तलप्रेषु रससर्जमन्यत्र जिह्वास्पर्शनात्' इति शङ्खोक्तेः । गौ-
तमस्त्वन्यथाऽऽह—'दन्तश्लिष्टेषु दन्तदन्त्यत्र जिह्वाभिस्पर्शनात्प्राक्च्युते-
रित्वेने' । किंच दन्तलग्नमपि अपहार्यम् ।

दन्तलग्नमसहार्यं लेप मन्येत दन्तवन् ।

• न तत्र बहुश कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।

भवेदाशीचमत्यर्थं नृणवेधाद्गणे कृते ॥ इति देवलोक्तेः ।

पदप्रिशनमते—

ताम्बूले च फले चैव भुक्तक्षेदावशिष्टके ।

त्वग्भि परैर्मूलफलैस्तृणकाष्ठमयैस्तया ।

सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टस्तु भवेद्द्विज ॥ इति ।

चमिष्ठ — प्राणाहुर्तापु सोमेषु मधुपर्के तथैव च ।

आस्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥ इति ।

आस्यहोमेषु दष्टावशिष्टभक्षणेष्विति हेमाद्रिः । आश्वलायनोऽप्येत्तु
तुपर्क आचमन कार्यमेव एतद्वाक्येन सर्वेषु प्राणाहुत्यादिषु आचमनाभावे
सेद्वेऽपि "न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति" इति तत्सूत्रेण तान्प्रति मधु-
र्मादिष्वनुच्छिष्टत्वापरिसंख्यानात् । अप्येव श्रुतिवृत्तोऽप्याशयः ।

॥ इति द्विराचमननिमित्तानि ॥

अथाचमनविधिः ।

वृद्धपागशरः—

कृत्वाऽथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः ।
निवद्धशिखकच्छस्तु द्विज आचमनं चरेत् ॥

स्मृत्यर्थसारे—

सौवर्णरौप्यताम्रैस्तु वेणुविल्वाश्मचर्मभिः ।
अलाबुदारुपत्रैस्तु नारिकैरैः कपिथकैः ॥
तृणकाष्ठैर्जलाधारैरन्यान्तरितमृन्मयैः ।
वामेनोद्धृत्य वाऽऽचामेदन्यदातुरसंभवे ॥

गौतम.—‘त्रिञ्चतुर्था अप आचामेत्त्रानि चोपस्पृशेत्’ ‘चतुर्वैत्यै-
च्छिको विकल्पः’ इति माधवः । त्रयेणापरितोष इति श्रीदत्तः । फलभू-
मार्थमिति केचिन् । योगी—

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य सान्यद्भिः समुपस्पृशेत् ।

अयं च द्विजातिविषयः ‘स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः’ इति
तेनैव स्त्रीशूद्रयोः सकृद्विधानात् ।

स एव—अन्तर्जानुं शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा प्राक्षेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥

अत्र—द्विजप्रहणात्स्त्रीशूद्रयोरनियम इति हेमाद्रिः । तथाच प्राक्षं
सर्वं साधारणं, कायदैवे तु प्राक्षणं प्रत्येव ।

तथाच मनुः—

प्राक्षेण विप्रस्तीर्थेन सर्वकालमुपस्पृशेत् ।

कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥ इति ।

त्रैदशिकं दैवम् ।

अत्र नित्यपदात्सर्वदा प्राक्षेणैव तस्य घ्रणाद्युपघाते तूत्तराभ्यामिति
व्यवस्थितो विकल्पः । उत्तरयोस्त्वैच्छिकः ।

याज्ञवल्क्यः—

‘फनिष्ठोदीदान्यद्दुष्टमूलान्धमं फरस्य च’ ।

प्रजापतिपितृप्रद्वदेवतीर्यान्यनुक्रमान् ॥

बौधायनः—‘निर्वपणसंस्त्रवणलाजाहोमनित्यहोमान्कायतीर्थेन शुच्योद्दि-
धेन दैविकं च पैतृकं पित्र्येण फण्डत्तुस्पर्शनं दधिस्पर्शनं नवान्नप्राशनं-

सुग्रहणं दैविकं सौम्येन आग्नेयेन प्रतिग्रहं कुर्यात् । अहुलिमूले सौम्यं,
करमध्ये आग्नेयम् ।

देवलः— उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः ।

सोमपानफलं सोऽपि भुक्त्वा यज्ञफलं लभेत् ॥

उभयत्र हस्तद्वये । केवलवामहस्ते निषेधमाह हारीतः—

वामहस्ते कुशान्कृत्वा समाचामति यो द्विजः ।

उपस्पृष्टं भवेत्तेन रुधिराण मलेन वा ॥ इति ।

विष्णुः— प्रनिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं चरेत् ।

शङ्खः— काशहस्तस्तु नाचामेत्कदाचिद्वेधशङ्कया ।

वेधशङ्क्येति तु 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इति वदर्थवादमात्रम् । दूर्वाहस्तो-
ऽपि वा इति स्मृत्यर्थसारे ।

धौधायनः— 'नाहुलीभिर्न सवुद्रुदाभिर्न सफेनाभिर्न क्षाराभिर्नो-
ष्णाभिर्न क्लृपाभिर्गन्धिर्न हसन्न जल्पन्न विलोमयन्न तिष्ठन्न प्रहो न
प्रणतो न मुक्तशिखो नावद्धकच्छो न बहिर्जानूपस्पृशोन् नाञ्जलिना
पिबेन्नानुद्धृतोदकेनाचामेत् । न तिष्ठन्' इति तु स्थले ।

जले तु विशेषमाह विष्णुः—

जान्वोरूर्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचिनामियान् ।

जलस्थो जलकृत्येषु स्थलस्थः स्थलकर्मसु ।

उभयोस्तूभयस्थस्तु कर्मस्वधिकृतो भवेत् ॥

हारीतः— आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।

शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ॥

स एव— विवर्णं गन्धरत्तोयं फेनिलं च विवर्जयेत् ।

देवलः— सोपानत्को जलग्रयो वा मुक्तकेशोऽथवा पुनः ।

उष्णीषी वापि नाचामेद्रुम्बेणावेष्टय वा शिरः ॥

संवर्नः— अशब्दाभिरनुष्णाभित्यक्ताभिः फेनमुद्गुदैः ।

आपद्रतेन शुद्धिः स्यादुष्णेन शृतपायिनः ॥

आपद्रतेनेति तृतीया पञ्चमर्थे धोद्धव्या । तेनापद्रतम्य शृतपायिन
उष्णेनाऽपि शुद्धिरित्यर्थः ।

धौधायनः—

पादक्षालनशेषेण नाचामेद्वारिणा द्विजः ।

शुद्धाभावे भवेत्किञ्चित्स्वक्त्वा भूमौ तु तज्जलम् ॥

आचारप्रदीपे आपस्तम्बः—

संध्यायै भोजनार्ये वा पित्र्यार्ये वा तथैव च ।

शूद्राहतेन नाचामेज्जपादिहवनेषु च ॥

यमः— आपः करनखस्पृष्टाः समाचामति यो द्विजः ।

सुरां पिबति सुव्यक्तां यमस्य वचनं यथा ॥ इति ।

आपस्तम्बः—

न वर्षधारास्वाचामेत्तथा च प्रदरोदके ।

प्रदरो गर्तः । तत्प्रतिप्रसवमाह वसिष्ठः—‘प्रदरादपि गोस्तरपणात्स्यात्’
इति । इदं तु कलौ निपिद्धमिति कलिर्वर्जनिर्णये भ्रातृचरणाः ।

गोतृमिण्डिषे पयसि शिष्टैराचमनक्रिया ।

इतिकलिनिपिद्धेषु पाठात् ।

देवलः— येषु देशेषु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ।

तत्र तन्नाब्रमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥ इति ।

विष्णुः— न गच्छन्न शयानश्च न स्थितः प्रह एव च ।

न स्पृशन्न हसञ्चत्पन्न श्वचाण्डालदर्शने ॥

गोभिलः—

नान्तर्यायैकदेशस्य कृत्वा चैवोत्तरायिताम् ॥ इति

आचामेदिति शेषः ।

प्रचेताः—‘न निर्वासा नान्बलुर्वज्रासनपाद् आचामेन्’ ।

पुलस्त्यः—

कण्ठं शिरो वा श्राशृत्य रथ्यापणगतोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेन् ॥

आचमनात्पूर्वं गण्डूपानाह प्रयोगपारिजाते आचार्यः—

सुर्याहादश गण्डूपान्पुरीपोत्सर्जने द्विजः ।

मूत्रोत्सर्गे तु चतुर्गे भोजनान्ते तु षोडश ।

भक्ष्यभोज्यावसाने तु गण्डूपाष्टक्रमाचरेत् ॥

वामहस्तेनान्वारम्भमाह यमः—

तावन्नोपस्पृशेद्विद्वान् यावद्दामेन न स्पृशेन् ।

अपा पर्युक्षणमाह नागदेर्वाये श्याट्वायानि—

['त्रिभिः पर्युक्षणं कुर्यात्पात्रोपरि त्रिभिः सदा ।
त्रिन्दुं च निक्षिपेन्मध्ये शेषं शुष्यति त्रिन्दुभिः ॥

विशेषमाह याज्ञवल्क्य]—

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासरयु द्विजातय ।
शुष्येरन्स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्तत ॥

सकृदिति त्रित्वमात्रापत्रादकं न तु सर्वैतिकर्तव्यताया । तेन सर्वा-
ऽप्यङ्गस्पर्शनादिरूपेतिकर्तव्यता स्त्रीशूद्राभ्यां कर्तव्यैव । अन्तत इति तृती-
यार्थे तसि । तालुगाभि इति विज्ञानेश्वर । दन्तगाभिरिति हेमाद्रिः ।
ओष्ठप्रान्तेनेति श्रीदत्त । इन्द्राना परिमाणमाहोशना —'मापमञ्जनमात्रा
हृदयगमा भवन्ति इति ।

ग्रहणे विशेषमाह ऋषयः—

आयत पूर्वत कृत्वा गोकर्णावृत्तिवत्सरम् ।
सहताङ्गुलिना तोय गृहीत्वा पाणिना द्विज ।
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन शेषेणाचमनं चरेत् ॥

भरद्वाज —

देव्या पादैस्त्रिभिः पीत्वा अब्जिङ्गैर्नमसा स्पृशेत् ।
पुनर्याद्वृत्तिगायत्र्या शिरोमन्त्रैर्द्विधा स्पृशेत् ॥

वौधायन — 'त्रि परिमृजेहिरित्येने' इति । ओष्ठाविति शेषः ।
'तौ च विलोमकौ' इति हेमाद्रिः ।

शङ्ख — तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत्तासापुटद्वयम् ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च चतुर्थोत्रे पुनः पुनः ॥
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नीभिः हृदयं च तलेन वै ।
सर्वाभित्तु ततः शीर्षं घ्राह्यं ध्यायेत्संस्पृशेत् ॥

भास्वलायन —

जले शुद्धे पिपेद्वेदैश्चतुर्नाङ्गुलि शनैर्द्विज ।
प्रमृजेहिरयत्रेण पुराणैश्चेतिहासकैः ॥

१ कुण्डलिः कं नलि । २ अङ्गुष्ठसंज्ञानमिच्छया शोभेन मन्त्रं स्पृशेत् । क. पठः । ३
नो। स्पृशेत्सकृदप्ये १२ । क. पठः । ४ नीभिः च इदं च स्पृशेत्पिपेद्वेन तु । सत्सुते
ता शीर्षं वध्याचमने विधि । क. पठः ।

मुखमङ्गुष्ठमूलेन पृथक्काय उपस्पृशेत् ।
 पाणिनाऽधोऽग्निमन्त्रेण अवमृज्याथ संस्पृशेत् ॥
 विप्रस्तु नेतराणां तु तन्मुखालम्भनं स्मृतम् ।
 सूर्याय दक्षिणे नेत्रे वामे सोमाय वायवे ॥
 नासे दिग्भ्यः श्रवणयोर्वाहोरिन्द्राय संस्पृशेत् ।
 पृथिव्यै पादयोर्जान्वोरन्तरिक्षाय गुह्यके ॥
 दिशे नाभ्यां ब्रह्मणे च विष्णवे हृदये तथा ।
 शिवायेति शिरस्यन्ते हस्तं प्रक्षालयेत्ततः ॥ इति ।

अगस्त्यसंहितायाम्—

केशवाचैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत्करो ।
 द्वाभ्यामोष्ठौ तु संमृज्य द्वाभ्यामुन्गार्जनं तथा ॥
 एकेन हस्तं प्रक्षाल्य पादावपि तथैकतः ।
 संप्रोक्ष्यैकेन मूर्धानं ततः संकर्षणादिभिः ॥
 आस्यं नासाक्षिकर्णौ च नाभ्युरस्कं भुजौ स्पृशेत् ।
 एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत् ॥

अत्रैतानि केशवादिऋणान्तानि चतुर्विंशतिनामानि चतुर्ध्व्यन्तानि
 नमोन्तानि प्रथमैकवचनान्तानि घोषार्याणि । केचित्तु संवुध्यन्तान्युगार-
 यन्ति तत्रापि विष्णुपदं हरिपदं चाविभक्तिकमेवोच्चारयन्ति । तत्साधु-
 नेव प्रयुञ्जीतेतिवचनानिचिन्त्यम्

आचमनासंभवे मार्कण्डेयपुराणे—

आचमनासंभवे देवतानां पितृणां च ऋषीणां चैव यत्नतः ।
 प्रतिनिधिः । सुर्वीतालम्भनं वापि दक्षिणश्रवणस्य वा ।
 यथाविभवतोऽहोत्पूर्वाभाये ततः परम् ॥

द्वौघायनः—‘ आर्द्रतृणं भूमिं गोमयं वा संस्पृशेत् ’

आचमनस्य सर्वकर्माद्भूत्वमुक्तं पुराणसारे—

यः क्रियाः कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ।
 भवन्ति हि क्रियास्तस्य शृयाः सर्वा न संशयः ॥ इति ।

॥ इति आचमनप्रकरणम् ॥

अथ दन्तधावनम् ।

अत्रि — मुखे पर्युषिते नित्यं भक्त्यप्रयत्नो नरः ।

तदार्रकाष्ठं शुष्कं वा भक्षयेदन्तधावनम् ॥

इदं च शुद्धपर्यं न तु स्नानाद्यङ्गम् । 'दन्तान्प्रक्षाल्य स्नायान्' इति
छन्दोगपरिशिष्टे तु—'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इतिवत्का-
लार्थ. संयोग. । मदनोऽप्येवम् । इदं च भोजनानन्तरमपि कार्यम् ।

प्रातर्भुक्त्वा च यतनाक् भक्षयेदन्तधावनम् ।

इति विष्णुत्तेः । 'भुक्त्वेति यतिपरम्' इति हलायुर्धये, सर्वा-
न्प्रतीति श्रीदत्तः । अत्र च कालादिनिषेधो नास्ति ।

भोजने दन्तलम्बादि निर्हृत्याचमनं चरेत् ।

इति देवलोत्तेरुच्छिष्टनिर्हरणस्यावश्यकत्वान् ।

कात्यायनः—

नन्दासु च नवम्या च दन्तनाष्ठं विवर्जयेत् ।

विष्णु.—नवम्या चैव द्वादश्यां वर्जयेदन्तधावनम् ।

[श्राद्धाद्दे जन्मदिवसे विवाहे मुखदुःखयोः ।

ग्रते चैवोपवासे च वर्जयेदन्तधावनम्]

व्यास—

श्राद्धे च यज्ञे नियमे नाद्यात्प्रोषितभर्तृका ।

श्राद्धकर्तृनिषेधोऽयं न तु भोक्तुः षटाचन ॥

नाद्यादन्तनाष्ठमिति शेषः ।

आचार्य—

अष्टम्योश्च चतुर्दशयोः पञ्चदश्या त्रिजन्मसु ।

व्यतीपाते च संश्रान्त्या दन्तकाष्ठं न भक्षयेत् ॥

नाद्यादर्जीर्णमधुश्वासकासज्वरार्दित ।

पुरोदयाद्रवेत्वद्याम्नोदितेऽन्तमिते रघौ ॥

दीक्षितो ब्रह्मचारी च यतिश्च विभवाऽङ्गना ।

नित्यमद्यादन्तकाष्ठममाया तु विवर्जयेत् ॥

त्रिजन्मसु जन्मदागुणरभेष्वेति' इति केचिन् जन्मनवमैकोनविंशति-
केयिनि ज्योतिषिका. ।

नृसिंहपुराणे—

प्रतिपदर्शपष्ठीषु नवम्यां चैव भारत ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्रमं कुलम् ॥

काष्ठप्रहणात्पर्णादौ न दोषः ।

तथाच व्यासः—

प्रतिपदर्शपष्ठीषु नवम्यां दन्तधावनम् ।

पर्णैरन्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वोद्वेखः सदैव तु ॥

‘तृणपर्णैर्मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैर्निपिद्धाहे कुर्युः’ इति स्मृत्यधसारे ।

व्यासः— अलाभे दन्तकाष्ठानां निपिद्धायां तिथावपि ।

अपां द्वादशगण्डूपैर्विदध्यादन्तधावनम् ॥

स्कान्दे— अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने दन्तधावनमैथुने ।

जाते च मरणे चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥

यमः— चतुर्दश्यष्टमी दर्शः पूर्णिमा संक्रमो रवेः ।

एषु स्त्रीतैलमांसानि दन्तकाष्ठं च वर्जयेत् ॥

वसिष्ठः— शन्यर्कगुप्तवारेषु कुजाहे व्रतवासरे ।

जन्माहे श्राद्धदिवसे दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥

यमः— मध्याहे स्नानवेलायां भक्षयेदन्तधावनम् ।

निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितृभिः सह ॥

अत्र ‘नोदिते’ इत्यनेनैव मध्याह्ननिषेधे सिद्धे पुनर्निषेधो दोषाधिक्यार्थः ।

गोभिलः—

रजस्वला सूतिका च वर्जयेदन्तधावनम् ।

स्मृतिमञ्जर्याम्—

रजस्वला चतुर्थेऽह्नि सूतिका दशमेऽह्नि ।

स्नानात्पूर्वं यन्धमोक्षे निन्देष्वापि चरेदिति ॥

नागदेवीये—

चिरं दन्तेषु केशेषु चिरं मूत्रपुरीषयोः ।

चिरं स्नाने च शीघ्रं च मैथुने शयनेऽशने ॥

व्यासः— प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मुखं च सुसमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य धृत्वा जान्वन्तरा ततः ॥

तिक्तं कषायं च तथा कटुकं कण्टकान्वितम् ।
क्षीरिणो वृक्षगुल्मादेर्भक्षयेदन्तधावनम् ॥

‘ दक्षिणं बाहुमुद्धृत्योपवीतं धृत्वा ’ इति श्रीदत्तः ।

विष्णु — कण्टकिर्क्षारवृक्षोत्पं द्वादशाङ्गुलमग्नम् ।
कनिष्ठाङ्गुलियत्स्थूलं तदप्रमृत्तमूर्चम् ॥

कौमं— मध्याङ्गुलसमस्थूलं द्वादशाङ्गुलसंमितम् ।
सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदमेण तु धावयेत् ॥

इदं विषमदन्तस्य इतरस्य तु कनिष्ठांप्रसमस्थूलम् ॥

दन्तकाष्ठमानम् । सुसूक्ष्मं हीनदन्तस्य समदन्तस्य मध्यमम् ।
स्थूलं विषमदन्तस्य त्रिविधं दन्तधावनम् ॥ इति विष्णुकेः ।

विष्णु — द्वादशाङ्गुलिकं विप्रे काष्ठमाहुर्मनीषिणः ।
शूद्रविद्वज्जजातीना नवपद्चतुरङ्गुलम् ॥

गर्ग— चतुरङ्गुलमानं तु नारीणा नात्र संशयः । इति ।

नृसिंहपुराणे—

तिसिर्णविष्णुपृष्ठं च आम्रनिम्बौ तथैव च ।
अपामार्गश्च त्रित्वश्च अर्जुनश्चौदुम्बरस्तथा ॥
वदरीतिन्दुकस्त्रेते प्रशस्ता दन्तधावने ।
कोविदारः करञ्जश्च कुटजः पृश्नमालती ॥

गर्ग — सत्रे धैर्यं षटे दीप्तिः करञ्जे विजयो रणे ।
पृश्नजे चार्थसंपत्तिर्निर्या मधुरस्वरः ॥

रादिरे वैव सौभाग्यं त्रित्वे तु विपुल धनम् ।
औदुम्बरे च वाक्सिद्धिर्वन्धूरे च दृढा मतिः ॥

दन्तकाष्ठे प्रशस्तं
वृक्षास्तत्कर्म च ।

सैन्ध्रे च कीर्तिसौभाग्यं पालाशे सिद्धिरुत्तमा ।
कदम्बे सफला लक्ष्मीरात्रे आरोग्यमेव च ॥
अपामार्गे श्रुतिर्मेधाप्रज्ञावाप्तिर्विषु श्रुतिः ।
आयुः शीलं यशो लक्ष्मी सौभाग्यं चोपजायते ॥
अर्कणे हन्ति रोगास्तु बीजपूरेण तु व्ययाम् ।
दाडिमे सिन्धुकारे च उटजे कुटजे तथा ॥

१ शिङ्गुपत्रं क. पठ. । २ कुशांघ्रं कृष्णवर्णम् क. पठ. । ३ शिङ्गुपत्रं क. पठ. ।
४ मेरे क. पठ. । ५ वैव क. पठ. ।

जाती च करमर्दा च दुःस्वप्नं नाशयेदिति ।
ककुभेन तथाऽऽयुष्मान् भवेत्पलितवर्जितः ॥

ककुभः प्रसेवकः ।

आश्वलायनोऽपि—

अपामार्गे सर्वसिद्धिः स्त्रीवश्यत्वं प्रियङ्गुभिः ।
वेणुना चाप्नुयाद्भावो राजवृक्षाज्यं लभेत् ॥
धूते च नृपवश्यत्वं सौभाग्यं पनसेन तु ।
दीर्घायुर्जन्मुवृक्षेण इष्टां सिद्धिं लभेदंयम् ॥
जयं कष्टकवृक्षात्तु वलं वै कङ्कताल्लभेत् ।
आरोग्यं कर्णिकारेण पारन्त्यां शौर्यमुत्तमम् ॥
अशोकैः विशोकः स्याद्भवद्गाद्भवत्सम् ।
खादिरादखिलान्भोगोद्भेदतिशयं महः ॥
वाग्यतो विमृजेदन्तान्मींसं नैव तु पीडयेत् ।
जिह्वामलान्तमुदितं दन्तान्तरितमेव च ॥
राक्षस्यामुत्सृजेत्काष्ठं दिशि निर्मृज्य वै शुचौ ॥

गजवृक्षो राजादनम् ।

वर्ष्यानाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

श्टिकालोष्टपापाणैर्नलैरङ्गुलिभिस्तथा ।

मुक्त्वा चानामिकाङ्गुष्ठौ वर्जयेदन्तधावनम् ॥

तथा च—दक्षिणाभिमुखो नाद्यात्रीलं धवकदम्बकौ ।

तिन्दुकेद्द्वन्द्वन्धूकमोर्चाकरजसिन्धुकम् ।

कार्पासं दन्तकाष्ठं च विष्णोरपि हरेच्छिद्रयम् ॥

नीलं नीलीवृक्षः । धवः प्रसिद्धः । मोचा कदली ।

- आचार्यः—

दन्तकृते वर्ज्यं- नादण्डं न त्वचा ह्रीनं नाप्रशस्ततरुद्भवम् ।

क्षुर्हि किंशुकशात्मलीकरज्जार्दीश्च वर्जयेत् ॥

तथा— फोविदारेद्दुर्दाश्चैव शात्मलीवृक्षसिद्धकाः ।

श्यामाकं पारिभद्रं च गुग्गुलं पिच्छिलं तथा ॥

१ कृष्ण क. पाठः । २ देव क. पाठः । ३ दिशि वशो महत् क. पाठः । ४ मांयाना
मन्परीक्षया क. पाठः । ५ वाटशुचौ क. पाठः । ६ काजसिद्धकम् क. पाठः । ७ ऽऽयुष् क.
पाठः ।

प्रयोगपारिजाते धर्मसारे—

अङ्गारवालुकापर्णतृणवस्त्रनखादिभिः ।
न कुर्यादन्तकाष्ठं च श्रीकामी हर्षिते दिने ।
न कुर्यादन्तकाष्ठं च तैले च शिरसि स्थिते ॥

दिग्विज्ञेपेण फलंमाह विष्णुः—

दन्तधावने दिग्मु-
खनियमः ।

प्राङ्मुखस्य धृतिः सौख्यं शरीरारोग्यमेव च ।
दक्षिणेन तथा कष्टं पश्चिमेन पराजयः ॥
उत्तरेण गवां नाशः स्त्रीणां परिजनस्य च ।
पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥

दन्तधावनमन्त्रो नागदेवीये—

अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमो राजायमागमत् ।
स मे मुखं प्रमार्क्षति यशसा च भगेन च ॥

अङ्गिराः—प्रक्ष्यात्य भक्षयेत्काष्ठं प्रक्ष्यात्यैव तु संत्यजेत् ।
“आयु” रित्यादि मन्त्रोऽयमुक्तः शाखाभिमन्त्रणे ॥ इति ।

मन्त्रः काशीखण्डे—

आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ।
ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ॥

दन्तधावनोत्तरं शौनकः—

पश्चाद्वादशगण्डूपैर्विदध्यादन्तधावनम् ।
स्मृत्वोद्धारं च गायत्रीं निवर्त्नीयाच्छिखां ततः ॥ इति ।

अङ्गिराः—पतितान्त्यजपाखण्डिदेवाजीवरजस्वलाः ।

भिपसूपातकिचाण्डाला न प्रेक्ष्या दन्तधावने ॥
शुनकं विद्वराहं च छत्राकं ग्रामशुकुटम् ।
अन्यान्नैवेदशान् पश्येद्विजशुद्धौ विचक्षणः ॥ इति ।

देवाजीवो देवलकः । द्विजा दन्ताः ।

॥ इति दन्तधावनम् ॥

अथ पवित्रविधिः ।

व्यासः—कुशैः पूतं भवेत्त्रानं कुशेनोपस्पृशेद्विजः ।

कुशेन चोद्धृतं सोयं सोमपानेन संमितम् ॥

यम — कुशा काशास्तथा दुर्वा यत्रा त्रीहय एव च ।

बल्वजा पुण्डरीकाणि सप्तधा वर्हिरुच्यते ॥ इति ।

शङ्ख — कुशाभावे द्विजश्रेष्ठ काशौ कुर्वीत तत्कृत । इति ।

कात्यायन —

मासे नभस्यमावास्या तस्या दूर्भोक्ष्यो मत ।

अयातयामास्ते दूर्भा विनियोज्या पुन पुन ॥ इति ।

प्रयोगपारिजाते स्मृतिचित्तामणौ —

मासि मास्याहता दूर्भोस्तत्तन्मास्येन चोदिता । इति ।

मार्कण्डेय —

शुचिर्भूत्वा शुची देशे स्थित्वा पूर्वोत्तरामुख ।

ओङ्कारेणैव मन्त्रेण कुशान्स्पृष्ट्वा द्विजोत्तम ॥

विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।

दहस्व सर्वपापानि दूर्भे द्यस्तिरुरो भव ॥

इम मन्त्र समुच्चार्य तत पूर्वोत्तरामुख ।

हुक्कारेण दूर्भास्तु सकृच्छ्रित्वा समुद्धरन् ॥ इति ।

कात्यायनः —

अनन्तर्गाभिण साप्त फौदा द्विदलमेव च ।

प्रादशमात्र विज्ञेय पवित्र यत्र कुत्रचिन् ॥

मार्कण्डेय —

चतुर्भिर्दूर्भपिञ्जलैर्ब्राह्मणम्य पवित्रकम् ।

एतन्न्यूनमुद्दिष्ट वर्णे वर्णे ययाक्रमम् ॥

त्रिभिर्दूर्भे शान्तिकर्म पञ्चभि पौष्टिक तथा ।

चतुर्भिरभिचारास्तु कुर्वन्पुर्यात्पावकम् ॥ इति ।

अत्रि — ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मप्रन्यिर्विधीयते ।

भोजने वर्तुल शोक्त एव धर्मो न हीयते ॥

हेमाद्रौ — अन्यान्यपि पवित्राणि कुशादूर्वामयानि च ।

हेमात्मकपवित्रस्य कला नाहन्ति षोडशीम् ॥ इति ।

पारिजाते आचार्य —

हैमेन सर्वदा सर्वं कुर्याद्वाविचारयन् ।

रौप्यं दक्षप्रदसिन्धवं विमृष्याद्दीक्षितो द्विज ॥ इति ।

दक्षो दक्षिण ।

योगयाज्ञवल्क्यः—

अनामिकाधृतं हेम तर्जन्यां रौप्यमेव च ।

कनिष्ठिकाधृतं स्वङ्गं तेन पूतो भवेन्नरः ॥

प्रयोगपारिजाते संप्रहकारः—

उत्तरीयं योगपट्टं तर्जन्यां रजतं तथा ।

न जीवत्पितृकैर्भार्यै ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति ॥

[तथा—पादुके चोत्तरीयं च तर्जन्यां रौप्यधारणम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्याज्येष्ठे भ्रातरि जीवति ॥]

शारदातिलके—

दारिद्र्यनाशिनी ताम्रतारसुवर्णानामर्कपोडशखेन्दुभिः ।

मुद्रा । कृता त्रिशाक्तिमुद्रेयं ताम्रदारिद्र्यनाशिनी ॥ इति ।

तारं रूप्यम् ।

अर्चनदीपे—

सोमसूर्याभिरूपाः स्युर्वर्णा लोहत्रयं तथा ।

रौप्यमिन्दुः स्मृतो हेम सूर्यस्ताम्रं हुताशनः ॥

लोहभागाः समुद्रिष्टाः स्वराद्यक्षरसंज्ञया ।

तैर्लोहैः फारयेन्मुद्रामसंकलितसंगताम् ॥

विजयदा मुद्रा ।

साम्रं सहस्रं संजप्य स्पृष्ट्वा तां जुहुयात्ततः ।

तस्यां संपातयेन्मन्त्री सर्पिषा पूर्वसंख्यया ॥

निक्षिप्य कुम्भे तां मुद्रामभिषेकोत्तवर्त्मना ।

आवाह्य पूजयेद्देवीमुपचारैः समाहितः ॥

अभिषिच्य विनीताय दद्यात्तां मुद्रिकां गुरुः ।

इयं रक्षा क्षुद्ररोगविपज्वरविनाशिनी ॥

व्यालचौरमृगादिभ्यो रक्षां कुर्याद्विशेषतः ।

युद्धे विजयमाप्नोति धारयेन्मनुजेश्वरः ॥

स्वराद्यक्षराण्येकपञ्चाशन् । तत्र षोडशभागा रूप्यस्य । पञ्चविंशति-
स्नाघ्नस्य । दश हेमः । साममष्टोत्तरं स्पृष्ट्वा संजप्य जुहुयादित्यन्वयः—
तस्यां मुद्रायां संपातयेन् । संपातानिति शेषः । संख्या ऋषस्य आराध्य-
देवताया आगमिको वैदिको नाममन्त्रो वा ऋषहोमयोर्षेयः । मुद्रापटना-
दि सर्वमुपरागसमय एव फार्यमिति सांप्रदायिकाः ।

अथाश्वलायनः—

[हैमेनं सर्वदा सर्वं कुर्याद्देवाविचारयन् ।
रौप्यं दक्षप्रदेशिन्यां विभृयाद्दीक्षितो द्विजः ॥]
अप्रन्धिकं च हैमं च तथा लोहत्रयोद्भयम् ।
गायत्र्यक्षरकोणं गृहीयात्ताम्रमुत्तमम् ॥
अनुष्टुभस्तथा रौप्यं त्रिष्टुभः कनकोत्तमम् ।

उष्णानादिषु
भिदिवा मुद्रा ।

गायत्र्यक्षराणि चतुर्विंशतिः । अनुष्टुभो द्वारिंशत् । त्रिष्टुभश्चतुश्चत्वारिंशत् ।

शलाका कारयित्वाऽतोऽभिसृजेदङ्गुलीयम् ।
एवं लोहत्रयेणैव कृतं रक्षोन्नमुत्तमम् ।
शुद्धयै धार्यं दिवारारं त्रयं सममथापि वा ॥
जपेद्द्वामप्रदेशिन्या धृत्वा यस्तत्पवित्रकम् ।
उष्णानादिसंसिद्धयै महापत्सु द्विजोत्तमः ॥

नवरत्नमुद्रामाह चोपदेवः—

हिशुं मुचं प्रमं गौरां नीशं वैक पुगुं मंनुम् ।
प्राच्या रत्नानि ग्रेटाश्च मध्ये माणिक्यमुष्णगोः ॥

अत्र हिशु—मित्याद्यक्षरद्वन्द्वानि हीरकशुक्रादिमहप्रतिपादकानि ।
प्राच्याः प्राचीमारभ्य । महाः ग्रेटा । उष्णगू रविः ।

मानसोद्भासे—

अर्धेन्दुरक्षत्रगुरुभृगुमन्दाहिकेतव ।
माणिक्यं मौक्तिकं चारु विद्रुमं गारुडं पुनः ॥
पुष्परागं लसद्भ्रं नीलं गोमेदकं तथा ।
वैडूर्यं नवरत्नानि मुद्रा ता कल्पयेन्नुभाम् ॥
जपहोमादिकं सर्वं कुर्यात्पूर्वोत्खर्मेना ।
यो मुद्रां धारयेदेतां तस्य सुर्वशगा महा ॥

वशीकरणं न
काममुद्रा ।

रक्षो भौम । अही राहुः ।

॥ इति पवित्रविधिः ॥

अथ स्नानम् ।

योगयाज्ञवल्क्यः—

अस्नात्वा नाचरेत्कर्म जपहोमादि किंचन ।
 लालास्वेदसमाकर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥
 स्विद्यन्ति हि सुपुत्रस्य शन्द्रियाणि स्रवन्ति च ।
 अङ्गानि समतां यान्ति चोत्तमान्यधमैः सह ॥
 अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
 स्रवत्येव दिवा रात्रौ प्रातः स्नानं विशोधनम् ॥
 प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।
 सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥
 गुणा दश स्नानपरस्य साधो रूपं च तेजश्च बलं च शौचम् ।
 आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्त्रं दुःस्वप्ननाशश्च यशश्च मेधा ॥
 स्नानं नदीदेवखातहृदेषु च सरस्सु च ।
 पश्चापिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिणि ॥ इति ।

परसंज्ञाकेऽनुत्सृष्टजले मृत्पिण्डपञ्चकोद्धरणाभावे न स्नायादित्य-
 न्तिमार्थार्थः ।

मरीचिः—भूमिस्थमुद्धृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा ।

गाङ्गं पयः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकम् ॥ इति ।

योगयाज्ञवल्क्यः—

भूमिस्थमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ।

ततोऽपि सारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते ॥

पुण्यतोयानि ।

सीर्यतोयं ततः पुण्यं ततो गाङ्गं तु सर्वतः ॥ इति ।

गङ्गायाक्थम्—

नन्दिनी नलिनी सीता मालती च महापगा ।

विष्णुपादाप्रसंभूता गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥

भागीरथी भोगवती जाह्नवी त्रिजटेश्वरी ।

द्वादशैतानि नामानि यत्र यत्र जलाशये ।

स्नानोद्यतः सदा कुर्यात्तत्र तत्र वसाम्यहम् ॥ इति ।

देवलः—एकां नदीं समासाद्य नान्यां स्नाने नदीं स्मरेत् ।

मार्कण्डेयः—

संकल्पं च यथा कुर्यात्स्नानदानप्रतादिके ॥ इति ।

यथा यथावदित्यर्थं इति भ्रातृचरणा ।

शङ्ख — “आपो अस्मान्” इति स्मृत्वा भास्कराभिमुख स्थित ।

स्नानसकल्पः ।

“इदं विष्णु”र्जपित्वा तु प्रतिश्रोतो निमज्जति ॥

अप्रवाहोदकस्नान विप्रपादाभिषेचनम् ।

आदित्याभिमुख कुर्यात्सध्यावन्दनमेव च ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—

“तत्स्वायामी” तिमन्नेन वारुणेन तटे स्थितः ।

“तदुत्तम” मिति स्मृत्वा ह्यवतीर्य जलाशये ।

आवाह्य वरुण स्नानमाचरोद्विधिपूर्वकम् ॥ इति ।

चतुर्विंशतिमते—

स्नानमद्रैवतैर्मन्त्रैर्वारुणैश्च मृदा सह ।

कुर्याद्वाह्यतिभिर्वाय “यत्किंचेद” मृचापि वा ॥

शौनकः—स्नत्वाऽऽचान्तो वारिमध्ये त्रि षटेदधमर्षणम् । इति ।

योगयाज्ञवल्क्यः—

य एव विस्तृतः प्रोक्त स्नानस्य विधिरुत्तमः ।

असामर्थ्यान्न कुर्यात्तत्राय विधिरुच्यते ॥

स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रण चैव तीर्थग्य परिकल्पनम् ॥

अधमर्षणसूक्तेन त्रिराशुक्तेन नित्यदा ।

स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महारम्भिः ॥ इति ।

लघुकल्पः ।

चतुर्विंशतिमते—

स्नानादनन्तरं तावत्तर्पयेत्पितृदेवता ।

उत्तीर्य पीडयेद्भूष सध्यापर्म सतः पगम् ॥ इति

तर्पणप्रकारमाह व्यासः—

यशोपवीती देवानां निर्वीती भ्रूषितर्पणे ।

प्राचीनार्षीती पित्र्ये तु स्वैन तीर्थेन भावितः ॥

उशना —द्वौ हस्तौ युग्मतः पृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।

गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये भ्रूलं क्षिपेत् ॥

मुमन्तु —आकाशे निक्षिपेद्भारि जलस्थो दक्षिणामुखः ।

द्विपदां स्थानमाकाशे इक्षिणां द्विकृ सपैत्र च

प्रींतीं जलाञ्जलीं दग्नादुभैरन्तरं युधः ॥

कार्णाजिनिः—

देवतानामृषीणां च जले दद्याज्जलाञ्जलीन् ।
असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलं पुनः ॥

वौधायनः—

जलाञ्जलित्रयं दद्याद्ये चान्ये संस्कृता भुवि ।
असंस्कृतप्रमीतानामेकमेव तटे क्षिपेत् ॥

तत्र मन्त्रः—

अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः फुले मम ।
भूमौ दत्तेन तोयेन नृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥ इति ।

भगवान्—

स्नानाद्गतर्पणं कृत्वा यक्ष्मणे जलमाहरेत् ।

तन्मन्त्रस्तु—

यन्मया दूषितं तीर्थं शारीरमलसंभवात् ।
तद्दोषपरिहारार्थं यक्ष्माणं तर्पयाम्यहम् ॥

नदीक्षमापनं कौमें—

ज्ञानतोऽज्ञानतो वाऽपि यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
तत्क्षमस्वाखिलं देवि जगन्मातर्नमोऽस्तु ते ॥

स्ततो दर्भास्त्यजेत् ।

विकिरे पिण्डदाने च तर्पणे स्नानकर्मणि ।
आचान्तः सन्प्रवृत्तं दर्भसंत्यजनं बुधः ॥ इति स्मृतेः ।

विष्णुः— स्नातः शिरो नावधुनेन्नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् ।

न च पूर्वं धृतं वासो न च तैलमुपस्पृशेत् ।

स्नात्वा न धावयेदूर्ध्वं न मृज्याद्वाससा मुखम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

अवमृज्यान्न च स्नातो गात्राण्यम्बरपाणिभिः ।

न च निर्धुनुयात्केशान्वासश्चैव न निर्धुनेत् ॥ इति ।

परिधेयवस्त्रे विशेषमाह देवलः—

स्वयं धौतेन कर्तव्याः प्रिया धर्म्या विपश्चिता ।

न तु नेजकधौतेन नाहतेन न कुत्रचिन् ॥ इति ।

नेजको रजकः । नाहतेनेति ममर्त्तं पदम् ।

भृगु — ब्राह्मणस्य सित वस्त्रं नृपते रक्तमुल्गणम् ।
 पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नील मलवद्विष्यते ॥
 विस्त्र्योऽनुतरीयश्च नमश्चावस्त्र एव च ।
 श्रील स्मार्तं तथा कर्म न नमश्चिन्तयेदपि ॥
 नम्र स्यान्मलयद्वासा नम्र कौशेयकेचल ।
 नम्रो द्विगुणरम्भ स्यान्नम्रो दग्धपटस्तथा ॥
 नम्रश्च स्यूतवस्त्र स्यान्नम्रो प्रथितरस्त्रर ।
 नम्रश्च बहुनस्त्र स्यान्नम्र कौपीनकेचल ॥
 कापायनम् साक्षाच्च दश नम्रा प्रसीर्तिता ॥

ब्राह्मणादिषु प्रथ-
 म्स्नानवस्त्राणि ।

कौशेयमात्रधारण एव नम्रता ननु परिवेषोत्तरीयवामोन्तरसाहि-
 त्येऽपि । कौपीने च एवमुभयत्रापि केचलशब्दोपादानस्वरमा १ ।

जातूरुष्यं —

परिधानाद्बहि कर्त्तव्यं निरद्धा ह्यासुरी मता ।
 धर्मकर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नत ॥

प्रयोगपारिजाते—

ज्ञानं कृत्वाऽऽर्द्रं वस्त्रं तु ऊर्ध्वमुत्तारयेद्विज ।
 आर्द्रं रस्त्रमधस्तायेत्युनङ्गानेन शुष्यति ॥

विष्णुपुराणे—

होमदेवार्चनाद्यामु त्रियासु पठने तथा ।
 नैऋतस्य प्रवर्तेत द्विजो नाचमने जपे ॥

जात्रालि —

निर्पीडित धीतरम् यदा रश्म्ये विनिर्लिपेत् ।
 नदासुर भवेत्कर्म पुन ज्ञान विशोधनम् ॥
 दम् चतुर्गुणीकृत्य निर्पीडय सद्गम तत्रा ।
 वामप्रकोष्ठे निक्षिप्य स्थलस्थश्च द्विगचमेत् ॥
 वस्त्र त्रिगुणित यस्तु निर्पीडयति मन्दधी ।
 गृथा ज्ञान भवेत्तस्य ग्नातस्य देग गम्भुभि ॥

गाभिरा—

एकदम्भो न भुञ्जीत न कर्षीरता-र्यता ।

शातातपः—

सव्यादंसात्परिभ्रष्टं नाभिदेशे व्यवस्थितम् ।
एकवर्षं तु तद्विद्याद्वैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

योगयाज्ञवल्क्यः—

अलाभे धौतवस्त्रस्य शाणश्रौमाविकानि च ।
कुतपं योगपट्टं च विवासास्तु न वै भवेत् ॥

उत्तरीयाभावे स्मृत्यन्तरे—

यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ।
तृतीयमुत्तरीयार्थे वस्त्राभावे तदिष्यते ॥ इति ।

पारस्करगृह्ये तु—

‘एकं चेद्वासो भवति तस्यैद्योत्तरवर्गेण प्रेष्ट्यादयेन्’

जावालिः—

स्नात्वा निवस्य वर्षं च जह्वे शोध्ये मृदम्भसा ।
अपवित्राकृते ते तु कौपीनक्षानवारिणा ॥ इति ।

एतद्यतिग्रहचारिवियपम् ।

गृह्यपरिशिष्टे—

अथ तीरमेत्य दक्षिणामुखः प्राचीनावीती

ये के चास्मत्कृते जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।

ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥

इति वस्त्रं निष्पीडयोपवीती अप उपस्पृश्य परिधानीयमभ्युक्ष्य परि-
धायान्यद्योत्तरीयमभ्युक्षितं प्राशृत्य द्विराचामेन्’ इति ।

गृह्यमनुः—

निष्पीडय स्नानवस्त्रं तु पश्चात्संध्यां समाचरेत् ।

अन्यथा पुरुते यस्तु स्नानं तस्याफलं भवेत् ॥

मनुः— मनुष्यतर्पणे चैव स्नानवस्त्रनिष्पीडने ।

निर्वीती च भवेद्विप्रस्तया मूत्रपुरीषयोः ॥ इति ।

वासोनिष्पीडने निर्वीतप्राचीनावीतयोर्विकल्पः इति केचिन् । गृह्यप-
रिशिष्टम्याश्वलायनपरमात्तेषां प्राचीनावीतमितरेषां निर्वीतमिति तु
नृमिहः ।

विष्णु — ब्रह्मक्षत्रविशा चैव मन्त्रवत्स्नानमिष्यते ।

तृष्णीमेव हि शुद्रस्य स्त्रीणा च कुरुनन्दन ॥ इति ।

दक्ष — प्रातर्मेध्याह्नयो स्नान वानप्रस्थगृहस्थयो ।

यतोस्त्रिपवण प्रोक्त सकृत्तु ब्रह्मचारिण ॥ इति ।

कात्यायन —

अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्मण ।

प्रात सक्षेपत स्नान होमलोपो विगर्हित ॥ इति ।

गृह्यपरिशिष्टे—अथ स्नानविधि । तत्प्रातर्मध्याह्ने च कुर्यादेकत्र वा ।

प्रातरेव ब्रह्मचरी । द्विस्त्रिर्वानप्रस्थ । यतिस्त्रिषु सवनेषु ।

तत्र प्रात सहगोमयेन कुर्यात् । मृदा मध्यन्दिने । साय

शुद्धाभिरद्भि । न प्रात स्नानात्प्राक् सध्यामुपासीत । प्रातस्तृप्त

गोमयमन्तरिक्षस्थ सगृह्य भूमिष्ठ चोपर्यधश्च सत्सज्य तीर्थमेत्य धौतपा-

णिपादमुख आचम्य सध्योक्तवदात्माभ्युक्षणादि च कृत्वा द्विराचम्य

सयतप्राण कर्म सकल्प्य गोमय वीक्षितमादाय सव्ये पाणौ कृत्वा

व्याहृतिभिस्त्रिधा विभज्य दक्षिणभाग प्रणवेन दिक्षु निक्षिप्योत्तर तीर्थे

क्षिप्त्वा मध्यमम् “ मानस्तोके ” इत्यृचाऽभिमन्य “ गन्धद्वारा ”

मिथृचा मूर्वादिसर्वाङ्गमालिष्य प्राञ्जलि —

हिरण्यगृह्ण वरुण प्रपद्ये तीर्थ मे देहि याचित ।

यन्मया भुक्तमसाधूना पापेभ्यश्च प्रतिग्रह ॥

यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृत कृतम् ।

तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पति सविता च पुनन्तु माम् ।

इति द्वाभ्याम् ‘ अव ते हेळ ” इति द्वाभ्याम् “ प्रसम्राजे बृहद

र्चा ” इतिसूक्तेन सप्रार्थ्य “ या प्रवतो निवत उदृत उदन्वती ”

इत्येतया तीर्थमुपसृश्यावगाढ्य स्नातो द्विराचम्य मार्जयेत् ‘ दम्बयोऽयं

त्यध्वभि ’ इत्यष्टाभि “ आपोहिष्ठा ” इति च नवभि अथ

तीर्थमङ्गुष्ठेन “ इम मे गङ्गे ’ इति ऋचा त्रि प्रदक्षिणमालोड्य प्र

काशपृष्ठमग्नोऽयमर्पणसूक्त त्रिराष्ट्र्य निमज्ज्योन्मज्ज्यादित्यमवलोक्य

द्वादशकृत्व आप्लुत्य पाणिभ्या शङ्खमुद्रया योनिमुद्रया चोदकमादाय

मूर्ध्नि भूमौ खे बाहोरुरसि चात्मान गायत्र्याऽभिषिच्य “ त्व नो

अग्नेवरुणस्य विद्वान् ” इतिद्वाभ्याम् ‘ तरत्समन्दीषावति ” इति

च सूक्तेन पुनः स्नायात् । मूर्ध्नि चाभिषिञ्चेत् “ तद्विष्णोः परमं पदं ”
 “ त्वमग्ने रक्षाणो अंहसो ” “यत्किंचेदं वरुण दैव्येजने” इत्येता जपेन् ।
 श्रोतोभिमुखः सरित्सु स्नायात् । अन्यत्राऽऽदित्याभिमुखः ।

अथ साक्षताभिरङ्गिः प्राङ्मुख उपवीती देवतीर्थेन व्याहृतिभि-
 र्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादीन्देवान्सकृत् सकृत्तर्पयित्वाऽथोदङ्मुखो निर्वीती
 सयवाभिरङ्गिः प्राजापत्येन तीर्थेन ऋषीन् [तांभि]ऽर्याहृतिभिर्द्विर्द्विस्तर्पयि-
 त्वाऽथ दक्षिणामुखः प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिलाभिरङ्गिर्व्याहृतिभि-
 रेव सोमः पितृमान् यमोऽङ्गिरस्वान् अग्निष्वात्ताः कव्यवाहन इत्यादीन्
 त्रिखिस्तर्पयेत्स्नानाङ्गतर्पणमिति ।

शौनकः—“प्रसंग्राजेवृह” त्सूक्तमष्टर्चं वारुणं जपेन् ।

“समुद्रादृर्मि” रित्यपां सूक्तमेकादशर्चकम् ॥

शौनकोक्तः । “आपो अस्मान्मातर” इत्यृचं च जपेन्नरः ।

अवगाह्य निमज्ज्याथ द्विराचम्याभिषेचयेत् ॥

“अम्वयोऽय” मृचोऽष्टौ च “आपोहिष्ठा”ऽऽदयो नव ।

अङ्गिः स्नात्वोदके मग्नस्त्रिः पठेदधमर्पणम् ॥

कुर्याद्वादशभिः स्नानं सर्वपापप्रणाशनम् ।

धन्यं यशस्यमायुष्यमारोग्यं पुष्टिर्वर्धनम् ॥ इति ।

॥ इति नित्यस्नानम् ॥

अथ काम्यस्नानम् ।

पुलस्त्यः—पुण्ये च जन्मनश्च त्रे व्यतीपाते च वैधृतौ ।

अमायां च नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसंनिधौ ।

पुलस्त्योक्तम् । न प्रेतत्वमवाप्नोति गङ्गायां च विशेषतः ॥

शिवलिङ्गसमीपे तु मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।

ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।

दशजन्माघहा गङ्गा तेन पापहरा स्मृता ॥ इति ।

विष्णुः—सूर्यग्रहणतुल्या तु शुष्ठा माघस्य सप्तमी ।

अरुणोदयबेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ।

पुनर्ऋतुधोपेता चैत्रमाससिताष्टमी ।
श्रोतस्सु विविक्तस्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥

मत्स्यपुराणे—

मासस्योक्तम् । आपाढादिचतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।
विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्तिक्यां गोप्रदो भवेत् ॥
स वैष्णवं पदं याति विष्णुजनमिति स्मृतम् ॥ इति ।

आपाढादीत्यतद्रूपसंविज्ञानो बहुरीहिः ।

आदित्यपुराणे—

आदित्यपुरा- कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।
योक्तम् । जपन्हविष्यभुक् स्नानात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
तुलामरुमेपेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥ इति ।

मार्कण्डेयः—

मार्कण्डेयोक्तम् । श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।
सप्तमीं नवमीं चैव पर्वकालं च वर्जयेत् ॥ इति ।

विष्णु.— शालाश्च तरुणा वृद्धनरनारीनिपुंसकाः ।
स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम् ॥
माघमास्युपमि स्नात्वा विष्णुलोकं स गच्छति ॥

चन्द्रिकायाम्—

दर्शं च पौर्णमासं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।
पुण्यान्यहानि त्रिंशत्सु मरुस्थे दिवाकरे ॥
अप्रावृतशरीरस्तु यः कष्टं स्नानमाचरेत् ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
अनभ्यङ्गी द्विजो मासं सर्वमेनं नयेद्रुही ।
ततः स्नानावसाने तु भोग्यं द्रव्यं सुसंस्तृतम् ॥
भोजयेद्विजदाम्पत्यं भूपयेच सुभूपणैः ।
दम्पत्योर्वाससी सूक्ष्मे सप्तधान्यसमन्विते ।
त्रिंशच्च मोदका देयाः शर्करातिलमिश्रिताः ॥

अथाश्वत्थच्छायाजलस्नानम् ।

प्रयोगपारिजाते—

अश्वत्थीयोदके स्नायाद्भजच्छायेति सोच्यते ।
पारिजातोक्तम् । अमागुरुसमायोगः सूर्यपर्वशताधिकः ॥ इति ।

आदित्यपुराणे—

आदित्यपुरा- गुरुवारेऽप्यमायां च अश्वत्थछायवारिणा ।
णोक्तम् । स्नानं प्रयागस्नानेन समं पातकनाशनम् ॥

प्रार्थनामन्त्रः—

जीवो बृहस्पतिः सौरिराचार्यो गुरुरङ्गिराः ।
पाचस्पतिर्देवमन्त्री शुभं कुर्यात्सदा मम ॥
एतैर्नामभिरष्टाभिः प्रार्थयेत्तर्पयेत्तथा ॥

॥ इत्यश्वत्थच्छायास्नानम् ॥

अथ समुद्रस्नानम् ।

भरद्वाजः—

पक्षोपवासफल्दा महानद्यः समुद्रगाः ।
मासोपवासफल्दः सकृत्स्नातो महोदधिः ॥ इति ।

आचार्यः—

समुद्रस्नान- समुद्रे पर्वसु स्नायादमायां तु विशेषतः ।
कालः । पापैर्विमुच्यते सर्वैरमान्ते स्नानमाचरत् ॥
भृगौ भौमदिने स्नानं समुद्रे च विवर्जयेत् ।
ग्रहणे रविवारे च पुत्रेषु नैतदाचरेत् ॥

॥ इति समुद्रस्नानम् ॥

अथ नैमित्तिकस्नानम् ।

*मनुः— दिवाकीर्तिमुदक्या च पतितं सूतिकां तथा ।
अशुभ्याः । शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुच्यति ॥ इति ।

दिवाकीर्तिश्चण्डालः ।

संवर्तः— तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।

ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥ इति ।

तदबुद्धिपूर्वस्पर्शं ।

तद्बुद्धिपूर्वसस्पृशं द्वयो स्नान विधीयते ।

इति सप्रहोकेरिति भाधव । बुद्धिपूर्वके तु तृतीयस्यापि स्नानम् ।

उपस्पृशेत्तुर्थस्तु तदूर्ध्वं प्रोक्षणं स्मृतम् ।

इति मेरीच्युक्ते ।

काष्ठाद्यचेतनान्तरितस्पर्शं तु कौमं—

चाण्डालसूतकिशवै सस्पृष्ट सस्पृशेद्यदि ।

प्रमादात्तत आचम्य जप कुर्यात्समाहित ॥

तस्पृष्टस्पर्शिन स्पृष्ट्वा बुद्धिपूर्वं द्विजोत्तम ।

आचमेत्तु विशुद्धयर्थं प्राह देव पितामह ॥ इति ।

प्रचेता — साक्षात्स्पर्शं तु यत्प्रोक्त तद्विद्वान्तरितेऽपि च । इति ।

चतुर्विंशतिमते—

चित्तिं च चित्तिकाष्ठं च यूपं चण्डालमेव च ।

स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सचैलो जलमाविशेत् ॥

बौद्धा पाशुपताश्चैनाँल्लोकायतिककापिलान् ।

विकर्मस्थान्द्रिजान्स्पृष्ट्वा सेवासा जलमाविशेत् ॥

कापालिकास्तु सस्पृश्य प्राणायामोऽधिको मत ॥ इति ।

कापिला साख्या इति केचित् । लोकायतिककापिलानिति कर्म

धारयाल्लोकायतिकैकदेशिन एव कापिला इति हेमाद्रिः ।

स्मृत्यन्तरे—

देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थो बत्सरत्रयम् ।

देवलकप्रक्षणम् । स वै देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥ इति ।

स्मृतिरत्नावल्याम्—

शिवं सूर्यं तथा चन्द्रं दुर्गादीरुमदेवता ।

योऽर्चयेत्पणपूर्वं तु सद्यः पतति मानव ॥

देवसनिधौ पशुबन्धे च देवलयूपस्पर्शं न स्नानम् ।

न स्नायाद्देवलं यूपं देवस्थाने च बन्धने ।

अस्पृष्ट्यापवादः । अन्यदा तावुभौ स्पृष्ट्वा सचैलो जलमाविशेत् ।

इति व्यासोक्ते ।

व्यासः— महानिशा तु विज्ञेया मध्ययामद्वयं निशि ।

स्नाने निषिद्ध- तस्यां स्नानं न क्षुर्वीति काम्यनैमित्तिकाहते ।
कालः । प्रदोषे पश्चिमे यामे दिनवत्स्नानमाचरेत् ॥ इति ।

मध्ययामयोस्तु विशेषमाहात्रिः—

रात्रौ स्नानं यदि भवेत्पश्यन्नग्निं समाचरेत् ।
स्वर्णाङ्गुलिकरो विप्रो वह्निना वा विना चरेत् ॥

पाराशरः—

अस्पृश्यस्पर्शने जाते अश्रुपाते क्षुरे भगे ।
स्नानं नैमित्तिकं कार्यं दैवपित्र्यविवर्जितम् ॥ इति ।

दैवादितर्पणरहितमित्यर्थः ।

स एव— तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः ।

अशुचेः स्नाने सं- आचम्य विधिवत्पश्चात्प्रयतः स्नानमाचरेत् ॥ इति ।
कल्पपादिनिषेधः ।

वृद्धमनुः—

निषिद्धोष्णज- मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धजन्मदिने तथा ।
स्नानम् । अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥ इति ।

गार्ग्यः— कुर्यान्नैमित्तिकस्नानं शीताग्निः काम्यमेव च ।

नित्यं यादृच्छिकं चैव यथारुचि समाचरेत् ॥ इति ।

॥ इति नैमित्तिकस्नानम् ॥

अथ मलापकर्पस्नानम् ।

मनुः— पश्चादौ च रवौ पष्ठ्यां रिक्तायां च तथा तिथौ ।

तैलेनाभ्यज्यमानस्तु धनायुभ्यो विहीयते ॥

गर्गः— पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे ।

अभ्यङ्गे कर्प्या- द्वादश्यां सप्तमीपष्ठयोस्तैलस्पर्शं विवर्जयेत् ॥
सितययः । न च कुर्यात्तृतीयायां त्रयोदश्यां तिथौ तथा ।

नवम्यां च दशम्यां च क्षेममिच्छन् हि पण्डितः ॥ इति

माधवीये—

वारविशेषे- संतापः कान्तिररुणायुर्धनं निर्धनता तथा ।
णान्ध्यङ्गफलम् । अनारोग्यं सर्वकामा अभ्यङ्गाद्वास्करादिषु ॥

प्रचेता — सार्षप गन्धतैल च यत्तैल पुष्परासितम् ।
अन्यद्रव्ययुत तैल न दुष्यति कदाचन ॥ इति ।

याज्ञवल्क्य —

वृथा तूष्णोदकस्नानं वृथा ज्ञाप्यमवैदिकम् ।
वृथा त्वश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसाक्षिकम् ॥ इति ।

यम — नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।
तीर्थाभावे तु कर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥
आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वह्निना ।
आम्नातमातुरस्नाने न प्रशस्तं दृढाङ्गिनाम् ॥ इति ।
आपः स्वभावतो मेघ्या किं पुनर्वह्नितापिता ।
अतः सन्तः प्रशसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा ॥

इति याज्ञवल्कीयमप्यातुरपरम् ।

वृद्धमनु —

सकान्त्या रविवारे च सप्तम्या राहुदर्शने ।
आरोम्यपुत्रमित्रार्थी न स्नायादुष्णवारिणा ॥ इति ।
॥ इति मलापकर्षंजामम् ॥

अथ कातीयानां मध्याह्नस्नाने विशपस्तत्सूत्रे—

सकल्पं सूत्रपठनं मार्जनं चाधर्मर्षणम् ।
देवादितर्पणं चैव पश्चाद्गच्छन् स्नानमुच्यते ॥

अथातो नित्यस्नानम् । नद्यादौ मृद्गोमयकुशतिलसुमनस आहृत्योद-
कान्तं गत्वा शुचौ देशे स्थाप्य प्रक्षाल्य पाणिपादं कुशोपग्रहो बद्धजिह्वो
यज्ञोपवीत्याचम्य “उहो ही” इति तोयमामन्त्र्य आवर्तयेत् “ये ते शत”
मिति ‘सुमित्रियान’ इत्यपोऽञ्जलिनादाय “दुर्मित्रिया” इति द्वेष्यं प्रति
निषिञ्चेत् । कटिं वस्त्रयूज्जह्वे चरणौ करौ मृदा त्रिखि प्राक्षाल्याचम्य
नमस्योदकमालभेदङ्गानि मृदा “इदं विष्णु” इति सूर्याभिमुखो मञ्जेत्
“आपो अस्मान्” इति स्नात्वा “उदादिभ्य इति निमज्ज्यान्मज्ज्याचम्य
गोमयेन विलिम्पन् “मानस्तोके” इति ततोऽभिषिञ्चेत् “इमं मे वरुण”
इति चतसृभिः “माप” “उदुत्तम” “मुञ्चन्तु” “अवभृथे” त्यते चैव निम-
ज्ज्यान्मज्ज्याचम्य द्भ्रं पावयेत् “आपोहिष्ठा” इति तिसृभिः “इद-

मापो ” “ हविष्मतीः ” “ देवीरापः ” इति द्वाभ्याम् “ अपो देवा ”
 “ द्रुपदादिव ” “ शं नो देवीः ” “ अपारसं ” “ अपोदेवीः ” “ पुनंतु
 मा ” इति नवभिः “ चित्पतिमा ” इत्योङ्कारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या
 चादावन्ते चान्तर्जलेऽधमर्षणं त्रिरावर्तयेन् “ द्रुपदांवा ” “ आयंगौः ”
 इत्यृचं प्राणायामं वा सशिरसमोमिति वा विष्णोर्वा स्मरणम् । कार्त्तिया-
 नामेतत्सूत्रात्सूर्याभिमुखतैव प्रवाहाभिमुखता त्वन्येषामिति कर्कः ।
 सशिरसमित्यनेनाऽशिरस्कोऽपि प्राणायामोऽस्तीति गन्यत इति हरिहरः ।

अथ मध्याह्नसंध्यायां विशेषः—उत्तीर्य धौतवाससी परिधाय मृदोरुकरौ
 प्रक्षाल्याचम्य त्रिरायम्यासूनुपुष्पाप्यन्वुमिश्राप्यूर्ध्वं प्रक्षिप्योर्ध्वंवाहुः सूर्यमु-
 र्दाक्षन् “ उद्वयम् ” “ उदुत्यं ” “ चित्रं ” “ तच्चक्षुः ” “ गायत्र्या ” च यथाशक्ति
 “ विभ्राह् ” इत्यनुवाकपुरुषसूक्तशिवसंकल्पमण्डलप्राक्षणैरुपस्थाय प्रद-
 क्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेद्भेषु । दर्भपाणिः स्वाध्यायं च यथाशक्त्या-
 दावारभ्य वेदम् । ऊरुर्करक्षालनं च शुद्धमर्थं नानन्तरक्रियमाणसंध्यावन्द-
 नाङ्गं प्राणायामात्प्रागाचमनमर्षाति हरिहरः । ऊर्ध्वं सूर्याभिमुखं प्रक्षेपश्च
 प्रणवत्र्य्याहृतिपूर्विकया गायत्र्येत्यपि स एव । शिवसंकल्प इति मन्त्रा
 “ यज्ञाप्रत ” इत्याद्याः पद । मण्डलप्राक्षणम् “ यदेतन्मण्डलं तपाति ”
 इत्यादि ।

ततस्तर्पयेद्ब्रह्माणं पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं देवाञ्छन्दांसि वेदानृषीन्
 पुराणाचार्यान् गन्धर्वानितराचार्यान्संवत्सरं च सावयभं देवीरप्सरसो
 देवानुगात्रागान्सागरान्पर्वतान् सरितो मनुष्यान्यक्षान्क्षोसि पिशाचा-
 न्मुष्यान् भूतानि पशून्वनस्पतीरोपधीर्भूतमामं चतुर्विधं मृप्यतामित्यो-
 कागपूर्वकम् ।

ततो निर्वाती मनुष्यान्—

सनकं च सनन्दं च तृतीयं च सनातनम् ।

कपिलं चामुनिं चैव बौद्धं पञ्चाशिवं तथा ॥

ततोऽपमर्ष्यं तिलमिश्रम्—

कश्यपाङ्गनलभ्रामं यममर्यमगममिथ्यात्तान्स्तोमपान्यर्हिपदां यमांशैके

गङ्गेऽप्य तिलमिश्रं शोभांशान्दशाजला कर्त्तव्यं ।

यावत्प्राप्यतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

भाष्येति गृहोऽप्येवानन्यांभेदः । “ उदीग्ता ” “ आङ्गिरस ”

“आयन्तु न ” “ ऊर्ज ” “ पितृभ्यो ” “ ये चेह ” मधुवाता ” इत्युचं जपन्प्रसिञ्चेत्तृप्यध्वमिति च त्रि “ नमो व ” इत्युक्त्वा मातामहाना चैत्रम् । गुरुशिष्यात्विग्नज्ञातिवान्बवा न तर्पिता देहाद्गुधिर पिवन्ति । अत्र यद्यपि ब्रह्मादिविद्वितीयान्तेषु तर्पयामीति वाक्यशेषो युक्तस्तथापि श्रुतत्वात्तृप्यतामित्येवानुपज्यते । तेन ब्रह्माद्या प्रथमान्ततयोच्चार्या ॐ ब्रह्मा तृप्यतामित्येकोनविंशतिवाक्यानि । सावयवमिति सक्त्सर विशेषणम् । एवमेव सनकादिसप्तसु । कव्यवाद् चासावनलश्चेत्येकैव देवतेति कर्कहरिहरौ । देवताद्वयमित्यन्ये । यमादिषु चतुर्दशसु यमाय नमस्तर्पयामीत्यादि प्रयोग इति हरिहर । अन्यान्पितृर्दीर्घान् । इतरो मृतपितृक “ उद्दीरता ” मिति षण्मन्त्रान् “ मधुवाता ” इति तृच च जपन्जलीन्क्षिपेत् । तृप्यध्वमिति च प्रत्येकमुक्त्वा क्षिपेत् “ नमो व पितर ” इत्यादीन्षण्मन्त्रानुक्त्वाऽनन्तर मातामहार्दींस्तर्पयेत् ।

वासो निष्पीडयाचम्य ब्राह्मणैष्णव रौद्र-सावित्र-मैत्रावरुणैस्तलिङ्गैरर्चयेत् “ अष्टश्रमस्य ” “ ह्रस्व ” इत्युपस्थाय सूर्यं प्रदक्षिणाकृत्य नमस्कृत्य च दिशश्च देवताश्च उपविश्य ब्रह्माग्निष्टथिव्योपधी वाग्वाचस्पति विष्णुमरुद्भ्योऽपापतये वरुणाय नम इति सर्वत्र । “ सर्वर्चसे ” इति मुखे विष्टे “ देवागातुविद ” इति विसर्जयेत् । एष स्नानविधि इति ।

अथ गौणस्नानानि ।

वृद्धमनु—

असामर्थ्यच्छरीरस्य फालशैल्याद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादिकं प्रोक्तं मुनिभिः शौनकादिभिः ॥ इति ।

चतुर्विंशतिमते—

आग्नेय भस्मना स्नानमवगाहस्तु वारणम् ॥

आपोहिष्टेति च ब्राह्म वायव्यं गजसा गवाम् ॥

स्नानप्रतिनिधयः ।

यत्तु सातपर्वरं तु तत्स्नानं दिव्यमुच्यते ।

स्नानान्येतानि चापन्सु व्याधितम्योदकं विना ॥ इति ।

प्रयोगपारिजाते—

आपोहिष्टादिभिर्मन्त्रं मृदालम्भस्तु पार्थिवम् ।

आग्नेय भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजं स्मृतम् ॥

यत्तु सातपवर्षं हि स्नानं तद्विव्यमुच्यते ।
अत्रगाहो वारुणं स्यान्मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥

चतुर्विंशतिमते—अशीतिमते

अशक्तावशिरस्कं यत्स्नानं मन्त्रविधानतः ।
आर्द्रेण वाससा चाङ्गमार्जनं कापिलं स्मृतम् ॥

अथ सारस्वतम्—

विद्वत्सरस्वतीप्राप्तं स्नानं सारस्वतं विदुः ।
विद्वत्सरस्वती शुद्धोऽसीत्यादिवचः ।

अथ गायत्रम्—

गायत्र्या जलमादाय दशकृत्वोऽभिमन्थ्य च ।
शिरश्चाङ्गानि सर्वाणि प्रोक्षयेत्तेन वारिणा ॥
स्नानं गायत्रकं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ।
अशक्तानां तु जन्तूनां गुरोः पादोदकं शुभम् ॥

तथा— विप्रपादाद्विष्णुपादात्तलस्याः संमृतं जलम् ।
प्रोक्षणात्स्नानमाप्नोति ध्यानस्नानं विशिष्यते ॥
चतुर्भुजं महाफायं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
ध्यायात् मनसा विष्णुं स्नानं मानसमीरितम् ॥

एतैस्तु स्नानानुकल्पैर्जपसंध्यावन्दनवेदाध्ययनेष्वेवाधिकारो न श्राद्ध-
देवपूजादौ ।

प्रातः स्नातुमशक्तस्तु रोगाद्यैर्वा भयाच्च वा ।
पूर्ववत्परित्यज्य गौणस्नानेन शुष्यति ॥
स च कर्मस्वनर्हः स्याच्छ्राद्धदेवार्चनादिषु ।
जपेत्संध्यां तथा वेदान्तोऽधीयीत यथाविधि ॥

इत्याचार्यस्मृतेः । इति गौणस्नानानि ।

॥ इति स्नानविधिः ॥

अथ तिलकम् ।

ब्रह्मपुराणे—

पर्वतामे नदीतीरे रोमश्रेत्रे विशेषतः ।
मिन्धुतीरे च घल्मीके तुलसीमूलमाश्रिताः ॥

मृद एतास्तु संपाद्या वर्जयेदन्यमृत्तिकाः ॥

द्वारवत्युद्गवाद्गोपीचन्दनादूर्ध्वपुण्ड्रकम् ॥

तिलकयोर्व्यमृ-
तिका । कारयेन्नित्यमेवं हि पापं हन्ति दिने दिने ॥

जाह्नवीतीरसंभूता मृदं मूर्ध्ना विभर्ति यः ।

विभर्ति रूपं सौर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥

श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं भवेत् ।

श्रीकरं पीतमित्याहुर्वेष्णवं श्वेतमुच्यते ॥

अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमाऽऽयुः करी भवेत् ।

अनामिकाऽन्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ।

एनैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नरैः स्पृशेत् ।

तिलकं प्रनम्य स्मृतिचन्द्रिकायां ग्रन्थाण्डे—

ललाटे केशां विद्यान्नारायणमथोदरे ।

माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं कण्ठरूपके ॥

उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्याभिधीयते ।

मन्त्रधारणमन्त्राः ।

तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु विन्यसेन्मधुमूदनम् ॥

त्रिविक्रमं कर्णदेशे वामकुक्षौ तु वामनम् ।

श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु दक्षिणे ॥

पृष्ठदेशे पद्मनाभं ककुदामोदरं स्मरेत् ।

द्वादशैतानि नामानि वासुदेवेति मूर्धनि ।

संकर्षणादिभिः कृणे शुभे चेत्केशनादिभिः ॥ इति ।

शौनकः—

उर्ध्वं पुण्ड्रं शिवस्यैवं विष्णोः, पुर्व्युश्च वा युवाः ।

मूर्ध्नि मूलेन मन्त्रेण शेषं द्वादशनामभिः ॥

स्थानेष्वेपु द्विजः, पुर्व्यान् नमोन्तैः, प्रणवेन च ॥ इति । -

स्थानविशेषेणाकारविशेषः स्मर्यते—

निटिले बाहुवचैष दण्डवत्कर्णपङ्कजे ।

हृदये कमलाकारमुदरे दीपवह्निसेत् ॥

पुण्ड्रानाविशेषाः ।

वेणुपत्रसमाकारं बाहुमध्ये समालिसेत् ।

अव.पृष्ठे स्तम्भदेशे लिखेज्जम्बुफलाकृति ॥

निटिले भाले । प्रमाणं तु—

दशाङ्गुलं प्रमाणं तु हुत्तमोत्तममुच्यते ।

नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ।

सप्तपदपञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ।
चतुस्त्रिंशद्भ्यङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं भवेत् ॥
उर्ध्वं पुण्ड्रमृजुं सौम्यं कनिष्ठाङ्गुलिवत्स्मृम् ।
नासादिकेशपर्यन्तं प्रयत्नाद्धारयेद्भिजः ॥

सत्यव्रतः—

मद्भक्तो धारयेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्रं विना तु तत् ।

यत्कर्म कारयेन्नित्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ इति ।

प्रयोगपारिजाते संग्रहे—

उर्ध्वं पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा मध्ये शून्यं प्रधारयेत् ।

शृणु पण्मुख तन्मध्ये उमयाऽहं श्रिया हरिः ॥ इति ।

तत्रैव सारणीये शङ्खः—

शङ्खचक्रायङ्कनं च तुलसीदलभक्षणम् ।

यः कुर्यान्नियतं भक्त्या स याति परमां गतिम् ॥

नान्यं देवं नमस्कुर्यान्नान्यं देवं निरीक्षयेत् ।

चक्राङ्कितः सदा तिष्ठेन्मद्भक्तः पाण्डुनन्दन ॥ इति ।

शङ्खादिवचांसि वैदिकमार्गध्रष्टपराणि ।

वेदमार्गानुयावि- शिवकेशवयोरङ्गान्शूलचक्रादिकान्द्विजः ।
नामङ्कननिषेधः । न धारयेत् मतिमान् वैदिके वर्त्मनि स्थितः ॥

इत्याश्वलायनोक्तेः ।

प्रह्लाण्डे—मृत्तिका चन्दनं चैव भस्म तोयं चतुर्थकम् ।

एभिर्द्रव्यैर्यथाकालमूर्ध्वं पुण्ड्रं सदा भवेत् ॥

कालविशेषेति- स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा क्षुर्यादुत्वा चैव तु भस्मना ।
लकविशेषः । देवानभ्यर्च्य गन्धेन सर्वपापापनुत्तये ।

उत्तेजः तिलकं क्षुर्यात्तत्तः कर्मसिद्धये ॥ इति ।

संग्रहे— न कदाचिन्मृदा तिर्यक् न्यसेदूर्ध्वं न भस्मयेत् ।

अत्र भस्मनोर्ध्वपुण्ड्रस्य विहितप्रतिपिद्धत्वाद्विकल्पः ।

स च वृद्धाचारवो व्यवस्थित इति नृसिंहः ।

कात्यायनः—

श्राद्धे यज्ञे जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने ।
धृतत्रिपुण्ड्रः पूतात्मा मृत्युं जयति मानवः ॥

भविष्यपुराणे—

सत्यं शौचं जपो होमस्तीर्थं देवादिपूजनम् ।
तस्य व्यर्थमिदं सर्वं यस्त्रिपुण्ड्रं न धारयेत् ॥ इति ।

भस्मधारणप्रदेशः स्मृतिरत्नावल्याम्—

भस्मधारणस्था- ललाटे हृदये नामौ गलेऽसे बाहुसंधिषु ।
नामि । पृष्ठदेशे शिरस्येवं स्थानेष्वेतेषु धारयेत् ॥

भस्मधारणे मन्त्रानाह पुलस्त्यः—

“ अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः शुद्धं भस्माभिमन्त्रितम् ।
शिवमन्त्रेण तद्वार्यं मन्त्रेणाष्टाक्षरेण वा ॥

गायत्र्या वाथ देवर्षे मन्त्रेण प्रणवेण वा ।

करोति शिवमन्त्रेण यस्त्रिपुण्ड्रं द्विजोत्तमः ॥

ज्यक्षः शूलधरः सौम्यः शिवलोके महीयते ॥

अष्टाक्षरेण मन्त्रेण यः करोति त्रिपुण्ड्रकम् ।

विष्णोः पदमवाप्नोति नान्यथा श्रुतिचोदितम् ॥

सौरं पदमवाप्नोति गायत्र्या मुनिसत्तम ।

प्राप्नोति ब्रह्मणो रूपं प्रणनेन न संशयः ॥ इति ।

अग्निरित्यादिमन्त्रास्त्वायर्वणस्य पिप्पलाद ऋषिः । गायत्री छन्दः ।
रुद्रो देवता । भस्मशुद्धौ विनियोगः । अग्निरिति भस्म । वायुरिति
भस्म । जलमिति भस्म । स्थलमिति भस्म । व्योमेति भस्म । सर्वं
हवा इदं भस्म ।

प्रयोगपारिजाते—

धार्यं भस्म त्रिपुण्ड्रं तु गृहिणा जलसंयुतम् ।

सर्वकालं भरेत्स्त्रीणां यतीना जलवर्जितम् ॥

भस्मधारणे वा- वानप्रस्थस्य कन्यानां दीक्षाहीननृणां तथा ।
एकार्थेण सज्ज- मध्याहाट्याकजलैर्युक्तं परतो जलवर्जितम् ॥
निर्वाणेशे । षण्ण्यद्दुष्टिप्रयोगैश्च खट्वक्षिणाकारस्य तु ।

त्रिपुण्ड्रं धारयेद्विद्वान् सर्वकल्मषनाशनम् ॥ इति ।

स्मृतिरत्नावल्याम्—

• मध्यमानामिकाङ्कुष्ठैरनुलोमविलोमतः ।

अतिस्वल्पमनायुष्यमतिदीर्घं तपःक्षयः ॥

वर्णविशेषे पुण्ड्र-
प्रमाणविशेषा । नेत्रयुग्मप्रमाणेन त्रिपुण्ड्रं धारयेद्विज ।

पङ्कजप्रमाणेन ब्राह्मणानां त्रिपुण्ड्रकम् ॥

नृपाणां चतुरङ्गुल्यं वैश्यानां द्व्यङ्गुलं तथा ।

शूद्राणामथ सर्वेषामेकाङ्गुल्यं त्रिपुण्ड्रकम् ॥ इति ।

तत्रैव— त्रिपुण्ड्रं ब्राह्मणो विद्वान्मनसाऽपि न लङ्घयेत् ।

स्मृत्या विधीयते यस्मात्तत्त्यागी पतितो भवेत् ॥

त्रिपुण्ड्रेण विना येन विप्रेण यदनुष्ठितम् ।

न तद्ध्यानं न तज्ज्ञानं न तद्दानं जपो न सः ॥

संग्रहे— ये भस्मधारिणं दृष्ट्वा वाचा नितन्दन्ति मानवाः ।

तेषां शूद्रेण संभूतिरनुमेया विपश्चिता ॥ इति ।

[नारदः— मद्यं पीत्वा गुरुदाराश्च गत्वा

स्वर्णस्तेयं ब्रह्महत्या च कृत्वा ।

भस्मच्छन्नो भस्मशय्याशयानो

रुद्रं ध्यायन्मुच्यते पातकेभ्यः ॥ इति ।]

॥ इति तिलकम् ॥

अथ संध्यावन्दनम् ।

तस्य च नित्यतामाह मरीचिः—

संध्या येन न विज्ञाता संध्या येनानुपासिता ।

जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥ इति ।

- शुचित्वसपादनेन कर्माङ्गतामाह दक्ष —

संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभागभवेत् ॥ इति ।

अङ्गता च प्रातः संध्याया एवेति वेचित् । युक्तं तु वचनान्तरप्राप्ततत्त-
त्संध्याकालोत्तरभाषिततत्कर्माङ्गता संध्यात्रयस्याप्यविशेषात् ।

अत्रि —संध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा । इति ।

अत्र सध्यापदं सध्यासु वर्तयित्वात्मधिरूपकालप्राप्तेस्तत्प्रख्यतया
कर्मनाम दर्शपूर्णमासादिन् । तच्च कर्मोपासनाख्य ध्यानम् । तदेव च
प्रधानम्—

सध्यामुपासते ये तु मृततः शसिनव्रताः ।

विधृतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ।

इति फलसम्बन्धात् । अतो गणेऽर्जुनादिभिर्द्वेष्वसामभ्यात्सूर्योपासन-
मात्रं प्रधानमकारि इति ।

भारते— ते तथैव महागजं दशिता गणमूर्धनि ।

सध्यागतं सहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे ॥ [इति ।

तथाच] तैत्तिरीये—“ उद्यन्ममन्त यन्तमादित्यमभिध्यायन्तुर्नप्रा-
ह्मणो विद्वान्सकल भद्रमनुनेऽसात्रादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति
य एव वेद ” इति ।

कुर्न्गायत्रीजपं भद्रमीप्सितं फलं ब्रह्म वेत्यादि । अज्ञानाज्जायिता
प्राप्तोऽनेन ध्यानेन ब्रह्माप्नोतीत्यर्थः ।

व्यास — सथ्येति सूर्यगं ब्रह्मं सभानात्रिभागम् ।

ब्रह्माद्यैः सकलैर्भूतैः स्तम्वान्तैः सच्चिदात्मनः ॥

तस्य दासोऽहमस्मीति सोऽहमस्माति या मति ।

भरेदुपासकस्यति ह्येव बहुविदो विट् ॥

आदित्यस्यैव कालभेदेन नामान्याह स एव—

गायत्रीनाम पूर्वाह्ने सावित्री मध्यमे ऽग्निने ।

सरस्वती च सायाह्ने सैव मध्या त्रिषु मृता ॥ इति ।

सधिकालोपास्यत्वात्सथ्येति माध्वः । सम्यग्ध्येयत्वात्सथ्येति नृसिंहः ।

उभयेथा ध्येयं सूर्य एव ।

[वर्णविशेष] स्मृत्यन्तरे दर्शितः—

गायत्री तु भरेद्रक्ता सावित्री शुक्लवर्णिता ।

सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णभेदतः ॥ इति ।

तत्रैव— गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री म्द्ररूपिणी ।

सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या रूपभेदतः ॥ इति ।

व्यास — न भिन्ना प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।

सोऽहमस्मीत्युपास्यति विधिना येन धनचिन् ॥ इति ।

प्रतिप्रहान्नदोपास्तु पातकादुपपातंकात् ।
 गायत्री प्रोच्यते यस्माद्गायन्तं प्रायते ततः ॥
 सबितृद्योतनात्सैव सावित्री परिकीर्तिता ।
 जगतः प्रसवित्री वा वाग्रूपत्वात्सरस्वती ॥ इति ।

व्यासोक्तौ गायत्रीपदस्य मन्त्रे प्रयोगस्तु प्रतिपाद्यादित्यनेन सहा-
 भेदोपचारादिति नृसिंहः ।

स्मृत्यन्तरे—

गायत्रीं चिन्तयेद्यस्तु हृत्पद्मे समुपस्थिताम् ।
 धर्माधर्मविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥ इति ।
 ॥ इति संध्यास्वरूपम् ॥

अथ संध्याकालः ।

धर्मसारे—

उत्तमा तारकोपेता मध्यमा लुप्ततारका ।
 संध्यायां गौण- अधमा सूर्यसहिता प्रातःसंध्या त्रिधा मता ॥
 मुख्यकालः । उत्तमा सूर्यसहिता मध्यमा लुप्ततारका ।
 कनिष्ठा तारकोपेता सायंसंध्या त्रिधा मता ॥ इति ।

अग्निस्मृतौ—

वर्णविशेषेण का- संध्याकालः प्रागुदयाद्विप्रस्य द्विमुहूर्तकः ।
 लविशेषः । क्षत्रियस्य तदर्थं स्यात्तदर्थं स्याद्विशोऽप्युत ।
 तथैवास्तमिते तेषां वैश्यादीनामयं क्रमः ॥ इति ।
 दक्षः— राज्यन्तयामनाडी द्वे संध्याकालोऽयमुच्यते ।
 दर्शनाद्रविरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः ।
 अध्यर्धयामादासायं संध्या माघ्याहिकीप्यते ॥ इति ।
 ॥ इति संध्याकालः ॥

अथ देशः ।

व्यासः— गृहे त्वेकगुणा संध्या गोष्ठे दशगुणा स्मृता ।
 शतसाहस्रिका नद्यामनन्ता विष्णुसन्निधौ ॥
 घृहिः संध्या दशगुणा गर्तप्रस्रवणेषु च ।
 ख्याते तीर्थे शतगुणा ह्यनन्ता जाह्नवीजले ॥

शातातपः—

अमृतं मद्यगन्धं च दिवामैथुनमेव च ।

पुनाति वृषलस्यान्नं बहिः संध्या ह्युपासिता ॥ इति ।

विहृग्नलोपप्रसंगेन बहिर्गमने अवकाशाभावे आहात्रिः—

संध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।

उभे संध्ये तु कर्तव्ये ब्राह्मणैस्तु गृहेष्वपि ॥ इति ।

॥ इति देशः ॥

अथ प्रयोगः ।

शौनकः—

प्राणानायम्य विधिवद्वाग्यतः संयनेन्द्रियः ।

अथ संध्यामुपासिष्य इति संकल्प्य मार्जयेत् ॥

तिसृभिर्भार्जनं धुर्यात् आपोहीति कुशोदकैः ।

पादे पादे क्षिपेदापो मूर्ध्नि प्रणवसंयुताः ॥

स एव— नासिकामङ्गुलीभिश्च तर्जनीमध्यमाहृते ।

सव्येन तु समाकृष्य दक्षिणेन विसर्जयेत् ॥

प्रणवं व्याहृतीः सप्त गायत्री शिरसा सह ।

त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

शनैर्नासापुटे वायुमुत्सृजेन्न तु वेगनः ।

न कम्पयेच्छरीरं तु स योगी परमो मतः ॥ इति ।

ऋग्विधाने—

नवप्रणवयुक्तेन आपोहिष्ठा श्रुचेन तु ।

संवत्सरकृतं पापं मार्जनान्ते विनश्यति ॥

ऋकृत्रये प्रतिपादमादौ प्रणवे सति नव प्रणवाः ।

ब्रह्माप्याह प्रयोग पारिजाते—

आपोहिष्ठादिभिः पादैः शिखर्यसे च विप्रुषः ।

यस्य क्षयायेत्यथस्तात्क्षिप्त्वाग्निः परिपेचयेत् ॥ इति ।

स एव— धाराच्युतेन सोयेन संध्योपास्तिर्विगर्हिता ।

कथं तर्हीत्यत आह—

नद्यां तीर्थे हृदे वापि भाजने मृन्मयेऽपि वा ।

औदुम्बरे च सौवर्णे राजने दारुमंभवे ।

शृत्वा तु वामहस्ते या संध्योपास्ति समाचोरेत् ॥ इति ।

औदुम्बरं ताम्रं, कृत्वेति जलमिनि शेषः । पात्राभावे वामहस्तेन न तु पात्रसत्वेऽपि ।

वामहस्ते जलं कृत्वा ये तु संध्यामुपासन् ।

सा संध्या वृषली क्षेया असुरास्तैस्तु तर्पिताः ॥ इति स्मृतेः ।

गृह्यपरिशिष्टे अथाचमनोदकमादाय “सूर्यश्च” इति पिवेत् सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्राज्या पापमकार्ष मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिङ्गा रात्रिस्तद्वलुम्पतु यत्किञ्च दुरितं मयि इदमहं मा ममृतयो नौ सूर्यं ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा इति समन्त्राचमनम् ॥

अथ मध्याह्ने—“ आपः पुनंतु ” इति समन्त्राचमनम् ।

आपः पुनंतु पृथिवीं पृथिवीं पूता पुनातु माम् ।

पुनंतु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् ॥

यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्यद्वा दुश्चरितं मम ।

सर्वं पुनातु मामापो सतां च प्रतिग्रहं स्वाहा ॥ इत्येवम् ।

सायं विशेषः—सूर्यश्चेतिमन्त्रे सूर्यस्थाने अग्निपदं राज्याः स्थाने अहः सत्ये ज्योतिषीति चान्ते जुहुयादिति ।

भगवांश्चाह—

सूर्यश्चेत्यनुवाकेन प्रातःकाले पिवेदपः ।

अग्निश्चेत्यनुवाकेन सायंकाले पिवेदपः ।

आपः पुनंतु मध्याह्ने मन्त्राचमनमाचरेत् ॥ इति ।

सूर्यश्चेति मन्त्रस्य योऽहवल्क्युपनिषदपिः सूर्यमन्युमन्युपतयो रात्रिश्च देवता गायत्रीपङ्क्तिविराजश्छन्दांसि रक्षन्तामित्यन्ता गायत्री, दुरितं मयीत्यन्ता पङ्क्तिः “पथ्यपदा पङ्क्तिः” इति श्रुतेः । स्वाहेत्यन्ता दशाक्षरपादद्वयोपेता विराट् दशाक्षराविराट् इति श्रुतेः । प्रकृतिश्छन्द इति मदनः । आपः पुनन्वित्यस्य योऽहवल्क्युपनिषदपिः पूतो वा आपः पृथिवी ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मदेवता अष्टपदा अष्टिछन्दः आचमने विनियोगः । इति मन्त्राचमनम् ।

१ अत्र ‘याशवस्व उपनिषदकपि.’ इति केचिद् पठन्ति । केचिच्च तैत्तिरीयाणा महानारायणोपनिषदि सूर्यश्चेत्यादिमन्त्राणामानानात् तस्याथ याशिक्युपनिषदि निसमाख्यानात्, याशिक्युपनिषदपिरिति पठन्ति । तत्रापि उपनिषदस्य ऋषिसंशान्तर्गतत्वं चिन्त्यम् । गृह्य-
दे तु ब्रह्मणस्पतिरित्युक्तम् । स्वगृहोक्तब्रह्मणु चैकदेवाप्रवितुं युक्तमिति प्रतिभाति ।

अथ द्वितीयमार्जनम् ।

कात्यायन.—

प्रणवो भूर्भुवःस्वश्च गायत्री च तृतीयका ।
अवदेवता ऋचश्चैव चतुर्थमिति मार्जनम् ॥

भगवान्—

प्रणवेन व्याहृतिभिर्गीयत्र्या प्रणवाद्यया ।
आपोहिष्टेतिसूक्तेन मार्जनं हि चतुर्थकम् ॥

प्रजापतिः—

नरगन्ते मार्जनं कुर्यात्पादान्ते वा समाहितः ।
अर्बर्चान्तेऽथवा कुर्याच्छिष्टानां मतमीदृशम् ॥

अथ पापनिरसनम् ।

भगवान्—

उद्धृत्य दक्षिणे हस्ते जलं गोकर्णवत्कृतं ।
निःश्वासं नासिकाग्रे तु पाप्मानं पुरुषं स्मरेत् ॥
ऋतं चेति त्र्युचंवाऽपि [द्वुपदां वा जपेद्वचम् ।
दक्षनासापुटेनैव पाप्मानमपसारयेत् ।
तज्जलं नावलोक्याथ वामभागे क्षितौ क्षिपेत् ॥

द्वुपदा च वाजसनेयके—]

द्वुपदादिव मुमुक्षानः स्विन्नः स्नातो मलादिव ।
पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुद्धं तु मैनसः ॥ इति ।

कात्यायनः—

करणोत्सृज्य सलिलं घ्राणमासज्य तत्र च ।
जपेदनियतासुर्वा त्रिः सट्ट्वाघमर्षणम् ॥ इति ।

आसज्य निरुष्य विवल्पः शष्पाशक्तविषयः

गृह्यपग्निशिष्टे—“ सद्दुदकमवीक्षमाणो वामतो मुवि तीव्रपातेन
क्षिप्त्वा तं पाप्मानं बभ्रहतं सहस्रधा दलितं भावयेत् ” इति ।

स्मृत्यन्तरे—

प्रज्ञाहत्याशिरस्कं च स्वर्णस्तेयमुज्ज्वयम् ।
सुरापानद्विदायुक्तं गुरुनन्पकटिद्वयम् ॥

तत्संयोगपदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्ग पातकम् ।
 उपपातकरोमाणं रक्तदमश्रुविलोचनम् ।
 रङ्गचर्मधरं कृष्णं कुक्षौ पापं विचिन्तयेत् ॥ इति ।
 ॥ इति पापपुरुषनिरसनम् ॥

अथार्घ्यदानम् ।

तच्च अङ्गं न प्रधानं फलसंबन्धाभावात् । गृह्यपरिशिष्टे—अथाचम्य
 दर्भपाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्धृत्यादित्याभिमुखः स्थित्वा प्रणवव्याहृतिपूर्-
 व्वया सावित्र्या त्रिनिवेदयन्नुत्क्षिपेत्तदेवार्घ्यनिवेदनम् । असावादित्यो
 ब्रह्मेति प्रदक्षिणं परिपतन्परिपिच्याप उपस्पृशेत् इति ।

मध्याह्ने विशेषस्तत्रैव—अथाकृष्णीयया हंसवत्या वा त्रिःसकृद्द्वार्घ्यमु-
 त्क्षिपेत् ।

आश्वलायनः—

ततस्तिष्ठञ्जलं गृह्य प्राङ्मुखोऽञ्जलिना स्मरेत् ।
 स्थानादौ सुस्थितं तेजः स्फटिकज्योतिषा समम् ॥
 उत्तीर्य तच्च संप्राप्तं दक्षिणेन यथाञ्जलिम् ।
 व्याहृत्यादिजपेन्मंत्रं स्मृत्वैवं परितो रवेः ॥
 मन्देहान्युध्यतः मूरान्निक्षिपेत्तेष्वथाञ्जलिम् ।
 षोडशाक्षरमन्त्रेण पुनराकृष्य सत्वरः ॥
 पुनर्जलं गृहीत्वैवं तेजोमन्त्रं च संस्मरन् ।
 एवं त्रिवारमावृत्त्य दग्ध्वा तानसुरान्द्विजः ॥
 मन्त्रेणाकृष्य तत्तेजः स्थानादौ स्थापयेत्स्मरन् ।
 पूर्ववद्द्वामभागैण स्मृत्वा संस्थाप्य चात्मनि ॥
 प्रदक्षिणं समावर्त्य जलं गृह्याचमेत्ततः ॥ इति ।

स्थानादावाधारमण्डपे नासादक्षिणरन्ध्रेण आधारमण्डपाज्ज्योति-
 रञ्जलिमागतं मन्देहाख्यराक्षसनाशाय तोयेन सह क्षिप्तं गायत्रीशिरसा
 तासावासरन्ध्रेण पुनराधारमण्डपे स्थापयासीति सर्वतात्पर्यार्थः ।

शोडशाक्षरमन्त्रमाह व्यासः—

शोडशाक्षरकं ब्रह्म गायत्र्यास्तु शिरः स्मृतम् ।
 “ॐ आपोज्योतिः” इत्येष मन्त्रो वै तैत्तिरीयके ॥ इति ।

सप्रहे— मुचद्दस्तेन दातव्य मुद्रा तत्र च कारयेत् ।
 तर्जन्यङ्गुष्ठयोगे तु राक्षसी मुद्रिका स्मृता ॥
 राक्षसी मुद्रिकार्घेण ततोय रुधिर भवेत् ।
 जलेष्वर्घ्यं प्रदातव्य जलाभावे शुचिस्यले ।
 सप्रोक्ष्य वाग्निना सम्यक् ततोऽर्घ्यं तु प्रदापयेत् ॥ इति ।

अथ गायत्रीजपः ।

याज्ञवल्क्य —

जपन्नासीति सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ।
 मध्याप्राक् प्रातरेव हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ॥
 साय प्रत्यङ्मुखासीन आनक्षत्रोदय जपेत् ।

प्रातस्तु प्राङ्मुग्गस्तिप्रन्नासूर्योदयमित्यर्थः ।

गृह्यपरिशिष्टे—“शुचौ देशे दर्भाम्भसोक्षिते दर्भान्सस्तीर्य व्याहृति-
 भिरुपविश्य प्राणायामत्रय कृत्वा आत्मानं व्याहृतिभिरभ्युक्ष्य सावित्र्या
 ऋषिदेवतच्छन्दास्यनुस्मृत्य पङ्क्तिस्तदङ्गमन्त्रैर्यथाङ्गमात्मानि न्यस्यात्मानं
 तद्रूपं भावयेत्” तद्यथा “तत्सवितु” हृदयानम इति हृदये । “ वरुण्य ”
 शिरसे स्वाहेति शिरसि । “भर्गो देवस्य” शिरसायै वौषडिति शिखा
 याम् । “धीमहि” कवचायहुमित्युरसि । “ धियो या नो ” नेत्रत्रयाय
 वौषडिति नेत्रललाटेषु न्यस्याथ “प्रचोदयात्” अस्त्रायफडिति वरतले-
 ऽस्य प्राचादिषु दशसु न्यसेदेषोऽङ्गन्यास । एवमप्येके नेच्छन्ति स हि
 विधिरवैदिक इति । अथ मन्त्रदेवता ध्यात्वा ‘आगच्छ वरदे देवि’ इत्यावाह्य
 तिष्ठन्नर्धनक्षत्रेष्वामण्डलदर्शानामन्त्रार्थमनुसदधानं प्रणवव्याहृतिपूर्विका
 सावित्रीं जपेत् ॥ इति ।

भगवान्—

साय प्रातश्च मध्याह्ने सावित्रीं वाग्यतो जपेत् ।
 सहस्रपरमा देवीं शनमध्या दशावराम् ॥
 गायत्रीं सस्मरेद्धीमान्हृदि वा सूर्यमण्डले ।
 फनःस्तोषण, शौच, पौन, मन्त्रार्घ्येतिपन्तजम् ।
 अन्यप्रत्वमनिर्वेदो जपसपत्तिहेतवः ॥ इति ।

व्यासः— अष्टोत्तरशतं नित्यं अष्टाविंशतिमेव वा ।
विधिना दशकं चाऽपि त्रिकालेषु जपेद्बुधः ॥ इति ।

जपे आसनान्याह स एव—

कौशेयं कम्बलं चैव अजिनं पट्टमेव च ।
दारुजं तालपत्रं वा आसनं परिकल्पयेत् ॥
कृष्णाजिने ज्ञानसिद्धिर्मांक्ष्त्रार्थान्याग्रचर्मणि ।
वशाजिने व्याधिनाशः कम्बले दुःखमोचनम् ।
अभिचारे नीलवर्णं रक्तं वश्यादिकर्मणि ।
शान्तिके कम्बलं प्रोक्तं सर्वेष्टं चित्रकम्बले ॥ इति ।

जपे आसनानि ।

वशा वन्ध्या सा च मृगी व्याघ्री वा । उपरिस्थितेः

स एव—

वंशासने तु दारिद्र्यं पापाणे व्याधिसंभवः ।
धरण्यां दुःखसंभूतिर्दौर्भाग्यं छिद्रदारुजे ।
तृणे धनयशोहानिः पद्भवे चित्तविभ्रमः ॥ इति ।

उपवेशने मन्त्र उक्ते गायत्रीकल्पे—

पृथिव त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता ।
त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु चासनम् ॥ इति ।

ऋष्याद्याह—

पृथिव्या मेरुपृष्ठं तु ऋषिरित्त्वभिधीयते ।
सुतलं छन्द इत्याहुः कूर्मो वै देवता स्मृता ।
मेरोरारोहणे तस्य विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ इति ।

विश्वामित्रः—

उत्तमं मानसं जाप्यमुपांशु मध्यमं विदुः ।
अधमं वाचिकं प्राहुः सर्वमन्त्रेषु वै द्विजाः ॥ इति ।

वृद्धमतुः—

बल्लेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं यः सदा जपेत् ।
तस्य तत्सफलं जप्यं तद्द्वानमफलं स्मृतम् ॥ इति ।

गौतमः— गच्छतस्तिष्ठतो वापि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।

अशुचेर्वा विना संख्यां तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ इति ।

वौधायन — नाभेरधसस्पर्श कर्मसयुक्तो वर्जयेदिति ।
हारीत —

रंजतेन्द्राक्षकैर्माला तथैवाङ्गुलिपर्वभि ।
शत स्याच्छङ्खमणिभि प्रवालैश्च सहस्रकम् ॥
रुटिकैर्दशसाहस्र मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ।
पद्माक्षैर्दशलक्ष तु सौवर्णं कोटिरुच्यते ।
कुशमन्ध्या च रुद्राक्षैरनन्तफलमुच्यते ॥ इति ।

प्रजापति —

अष्टोत्तरशतं कुर्याद्यतु पश्चाशिका तथा ।
सप्तविंशतिना वाऽपि ततो नैवाधिका मता ॥

गोभिल —

आयावित्यनुवाकस्य वामदेव ऋषि स्मृत ।
आनुष्टुभ भवेच्छन्दो वाग्देवी दयता स्मृता ।
आवाहने तु गायत्र्या विनियोग प्रकीर्तित ॥

व्यासोऽपि—

आवाहयेत्तु गायत्रीं सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
आगच्छ वरद दधि जपे मे सन्निधौ भव ।
गायन्त श्रायसे यस्माद्गायत्री तेन सोच्यत ॥ इति ।

सप्तव्याहृतीना देवताद्याह वृद्धपराशर —

अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो बृहस्पत्याप एव च ।
इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवता समुदीरिता ॥
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च घृहती पङ्क्तिरव च ।
त्रिष्टुप् च जगती चैव छन्दास्येतान्यनुब्रमात् ॥
[भरद्वाज कश्यपश्च गौतमोऽत्रिस्तत्रैव च ।
विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ ऋषय क्रमात् ॥ इति ।]

अथोपस्थानम् ।

गृहपरिशिष्टे—“ जातयेदसे सुनगामसोम ” “ तच्छयोराशृणीमहे ”
“ नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वभये ” इत्युपस्थाय प्रदक्षिण दिश साधिना-

नत्वाथ संध्यायै सावित्र्यै गायत्र्यै सरस्वत्यै सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य ततः—

उत्तमे शिखरे देवि भूम्यां पर्वतमूर्धनि ।

प्राह्मणैरभ्यनुज्ञाता गच्छ देवि यथासुखम् ॥ इति ।

संध्यां विस्तृज्य 'भद्रज्ञो अपि वातयमनः' इत्युक्त्वा शान्तिं च त्रिरुच्चार्य प्रदक्षिणं परिक्रमन्

आसत्यलोकात्पातालादालोकालोकपर्वतात् ।

ये सन्ति प्राह्मणा देवास्तेभ्यो नित्यं नमो नमः ॥

इति नमस्कृत्य भूमिमुपसंगृह्य गुरुन्वृद्धांश्चोपसंगृहीयात् । एवं सायम्—” इति ।

मध्याह्नसंध्यायां विशेषस्तत्रैव— “ उद्राहुरुदङ्मुखः “ उदुत्यं जातवेदसं ” “ चित्रं देवानां ” इति सूक्ताभ्यामादित्यमुपस्थाय जपमासीनो यथेष्टकालं कुर्यादित्येव संध्याविधिर्व्याख्यातः ” इति ।

दैवाद्यदि माध्याह्निकं दिवा न कृतं तत्र विशेषः स्मर्यते—

रात्रौ प्रहरपर्यन्तं दिवाकृत्यानि कारयेत् ।

अवगाहं प्रहायज्ञं सौरजप्यं च वर्जयेत् ॥ इति ।

सायंप्रातःकालयोरुपस्थाने विशेषमाह भगवान्—

नमो ब्रह्मण इत्येतां त्रिरुक्त्वाय दिशो नमेत् ।

इमं मे वरुण तत्वेति सायंकाले विशेषतः ।

मित्रस्य चर्पणी द्वाभ्यां प्रातःकाले विशेषतः ॥ इति ।

आश्वलायनस्मृतौ तु—

ऋग्भिश्चतसृभिर्मैत्रैर्गायत्रैरेव बहृचः । इत्युक्तम् ।

मैत्रैर्मित्रदैवतैः “ मित्रस्य चर्पणी धृत ” इत्यादिभिरित्यर्थः ।

माधवीये नारायणः—

वारुणीभिरथादित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणम् ॥ इति ।

भरद्वाजः—

सूतके मृतके वापि प्राणायाममन्त्रम् ।

तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥

गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्याचार्यं निवेदयेत् ।

मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं न चैव हि ॥ इति ।

गायत्र्यपि दशवार जप्या ।

आपन्नश्चाशुचि' काले तिष्ठन्नपि जपेद्दश ।

इत्याश्वलायनोक्ते । आपन्न आपद्मस्त । अशुचिराशौचवान् । अङ्गान्तरप्यसामर्थ्येऽपि अर्घ्यप्रक्षेप आवश्यक

जलाभावे महामार्गे बन्धने त्वशुचावपि ।

उभयो' सध्यो काले रजसावार्घ्यमुत्सृजेत् ॥ इति अग्निस्मृते ।

अशुचौ आशौच इत्यर्थ ।

अग्निश्चेति अस्यार्थ — मा इति मा मन्यु क्रोध तदभिमानिनी देवते त्वौपनिषदा । मन्युपतयो जितक्रोधा अग्न्यादयो मा रक्षन्तामित्यन्वय । शिशना शिशनेन "सुपा सुलुग्" इति डादेश । इदं पाप तत्कारणं चाहकारम् अमृतयोनौ मोक्षहेतौ अग्न्याख्ये ज्योतिषि परब्रह्मणि जुहोमि । तदर्थमिदं तोय स्वाहा मदीये जाठरामौ हुतमस्तु । एव सूर्यश्चेत्यपि ।

आप पुनन्त्वित्यादि आप पृथ्वी मच्छरीरम् यच्छरीर सा पृथ्वी-त्यारण्यकात् । सा च मामात्मान पुनातु । किंच ब्रह्मणो वेदस्य पति परमात्मा पुनन्तु पुनातु व्यत्ययेन बहुवचनम् । ब्रह्म वेदं पूता पूतमित्यर्थ । "सुपा सुलुक्" इति पूर्वसवर्ण । सर्वं परिहृत्येति शेष । मा पुनन्तु स्वाहा जाठरामौ हुतमस्तु ।

प्रणवसप्तव्याहृतिगायत्रीतच्छिरसा सक्षेपतोऽर्थं कथ्यते—ॐ ब्रह्म, भवन्त्यस्माद्भूतानीति भू, भावयति स्थापयति विश्वमिति भुवः, गुणाभावच्छान्दस । सुष्टु अर्चते प्राप्यते तदिति स्व, महः पूज्य, जन जनने 'तप आलोचने' सत्य कालत्रयावाध्य, सवितु देवस्य सूर्यस्य, वरेण्य भजनीय भर्गं ससारभर्जनात् ज्योतीरूप धीमहि ध्यायेम । य स सविता नो धिय प्रचोदयान् प्रेरयेदिति लिङ् । आप व्यापक, ज्योतिश्चिद्रूप, रस सुर, अमृत मोक्ष, ईदृग्ब्रह्मेति ॐ अङ्गीकुर्वे चिन्तयामीति यावा ।

॥ इति सध्याप्रकरणम् ॥

अथ काम्यजपाः ।

वसिष्ठ —

तमुष्ट्रीत्यृच वापि सद्योजानादि पञ्चकम् ।

पञ्चाक्षर महामन्त्रं जपेदनुदिनं सुधीः ॥

आयुरारोग्यमैश्वर्यं संततिं पूर्णजीवनम् ।
संपत्समृद्धिं सौख्यं च लभते शिवशासनात् ॥ इति ।

आचार्यः—

वैष्णवैर्वारुणैः सौरैः पावमानाभिरेव च ।
क्षपयेदाशु पापानि कामांश्च निखिलान् लभेत् ॥
रौद्रैर्विशेषतो घोरान्द्रहत्यादिकानपि ।
क्षपयेत्पौरुषेणापि कामांश्चेर्याति दुर्लभान् ॥

इर्याति प्राप्नोति ।

शतरुद्रेण जप्तेन चास्यवामीयकेन वा ।
मोक्षमृच्छत्यसंदेहं किमन्यदधिकं ततः ॥ इति ।

ऋग्विधाने—

विष्णोर्नुकं जपन्सूक्तं विष्णुरेव भविष्यति ।

स्तानकाले जप्यमाह व्यासः—

द्वुपदा नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके ।
सकृदन्तर्जले जप्त्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ इति ।

साच पूर्वमघमर्पणप्रसङ्गेनालेखि ।

सुमन्तुः—हंसः शुचिपदित्येतामृचमन्तर्जले जपन् सर्वस्मात्पापा-
त्प्रमुच्यतेऽपि वा व्याहृतीरन्तर्जले जपन्सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥
इति । गौतमः—अपि वा गायत्रीं पच्छोर्धर्चशः समस्तामपि त्रिरन्तर्जले
अपन्सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यतेऽपि वा प्रणवं त्रिरन्तर्जले जपन्सर्वस्मात्पा-
पात्प्रमुच्यते । इति ।

॥ इति काम्यजपाः ॥

अथ होमविधिः ।

दक्षः— संध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ॥ इति ।
अशकौ स एवाह—

ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विद्वपतिः ।
एतैरपि हुतं यत्स्यात्तद्धृतं स्वयंमवाह ॥ इति ।

विद्वपतिर्जामाता ।

आश्वलायनः—

स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासी वा ।

कात्यायनः—

असमर्क्षं तु द्रुम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।

द्वयोरप्यसमर्क्षं तु भवेद्भुतमनर्थकम् ॥

उभयोः संनिधौ मुख्यम् अन्यतरसन्निधावनुकल्पः ।

प्रातर्होमकालमाहमनुः—

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ॥ इति ।

सायंहोमकालमाह कात्यायनः—

यावत्सम्यङ् न भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः ।

न्योदितत्वं तु नापैति तावत्सायं तु ह्यते ॥

यत्वाश्वलायनः—

संगवान्तः प्रातः प्रदोषान्तः सायमिति तद्व्रौणफलपरम् ।

यदपि वौधायनः—

आसायं कर्मणः प्रातराप्रातः सायं कर्मणः ।

आहुतिर्नातिपद्येत पार्वणं पार्वणान्तगम् ॥ इति ।

नद्वौणतरपरम् । पार्वणं स्थालीपात्रो, दर्शष्टिः पौर्णमासेष्टिश्च ।

पशुहोममाह मरीचिः—

शरीरपद्भवेद्यत्र भयाद्भार्तिः प्रजायते ।

तथान्यास्वपि चापसु पशुहोमो विधीयते ॥ इति ।

कात्यायनः—

विहायामि सभार्यश्चेत्सीमामुल्लङ्घय गच्छति ।

होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥

होमश्च स्वगृह्योक्तविधिना बोध्यः ।

भद्रराजः—

होमं वैतानिकं कृत्वा स्मार्तं सुर्याद्विचक्षणः ।

स्मृतीनां वेदमूलद्रवात्स्मार्तं केचित्पुरा विदुः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—

कर्म स्मार्तं त्रिवाहाप्तौ सुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

दायकालादृते वापि श्रौतं वैतानिकामिषु ॥

वैतानिकः गार्हपत्यादयः स्मार्तपदं गृह्योक्तकर्मपरम् ।

वैगहिकेऽप्री सुर्वीत गार्ह कर्म यथाविधि ।

पशुहोमविधानं च प्रकृत्यान्वशाद्विही गृही ॥

इति मनुक्तेः । अन्वाहिकीं प्रात्याहिकीम् । अन्यत्तु स्मार्तं ब्रह्मख-
महारुद्रहोममूलशान्त्यादि लौकिकामौ । अत एत विज्ञानेश्वरेण विनाय-
कशान्तौ लौकिकोऽग्निरुक्तः । ब्रह्मशान्तौ तदीये स्मार्ताग्निलेखने तु
मूलं चिन्त्यम् ।

विष्णुः— बहुशुष्केन्धने वाग्नौ सुसमिद्धे हुताशने ।
विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये ॥
योऽनर्चिपि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारे चैव मानवः ।
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चाभिजायते ॥ इति ।
॥ इति होमप्रकरणम् ॥

अथ नित्यदानम् ।

महाभारते—

एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते दिने दानविवर्जिते ।
दस्युभिर्मुपितस्येव युक्तमाक्रन्दितं मृशम् ॥ इति ।
तस्माद्विभवा नुसारेण पूगीफलादिकमपि प्रत्यहं देयमिति नृसिंहः ।

अथ मङ्गलदर्शनम् ।

नारदः— लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥
मनुः— अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।
दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत्सदा बुधः ॥ इति ।
॥ इत्यष्टधा विभक्त्याह आद्यभागकृत्यम् ॥

अथ द्वितीयभागकृत्यम् ।

दक्षः— द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ॥ इति ।
चतुर्विंशतिमते—

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।
तदानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥ इति ।

कोर्म— जपेदध्यापयेच्छिष्यान्धारयेद्वा विचारयेत् ।
अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमः ॥ इति ।
दक्षः— समित्पुष्पकुशादीनां स फालः समुदाहृतः ॥ इति ।

अथ तृतीयभागकृत्यम् ।

दक्ष — तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम् ॥ इति ।
पोष्यवर्गं स एवाह—

माता पिता गुरुभार्या प्रजाहीन समाश्रित ।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्नि पोष्यवर्ग उदाहृत ।
पोष्यवर्गार्थसिद्धयर्थं धनमिच्छेत बुद्धिमान् ॥

आत्मनेपदमार्पम् ।

याज्ञवल्क्य —

कुसूल्कुम्भीधान्यो वा याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ।
जीवेद्वापि शिलोञ्छेन श्रेयानेपा परं परं ॥ इति ।

स्वदुग्धभोजनद्वादशदिनपर्याप्तधान्यस्याधारपात्र कुसूलम् । पडहपर्या-
प्तगान्याधार कुम्भी । बह्वरीणामुपादान शिल्म् । कणोपादानमुञ्छमिति ।

याज्ञवल्क्य —

न राज्ञ प्रतिगृहीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिन ॥ इति ।

नारद — शुचीनामशुचीना तु सन्निपातो यथाम्भसाम् ।

समुद्रे समता याति तथा राज्ञा धनागम ॥

यथामौ सस्थित सर्वं शुद्धिमायाति काश्चनम् ।

एव प्रनिप्रहा सर्वे शुचिता यान्ति राजनि ॥ इति ।

एतद्वार्तिकराजप्रतिग्रहपरम् ।

याज्ञवल्क्य—

क्षुशा शाक पयो मत्स्या पुष्प गन्धा दधि क्षिति ।

मास शय्यासन धाना प्रत्यारयेय न वारि च ॥

अयाचिताहत माहामपि दुष्टृतकर्मण ।

अन्यत्र शुल्टापण्डपतितभ्यस्तथा द्विज ॥

अथ चतुर्थभागकृत्यम् ।

दक्ष — चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरन् ।

तिलपुष्पतुशादींश्च स्नायाशाशुप्रिमे जले ॥

• गृहपरिशिष्टे—अथ मध्यदिने तीर्थभेत्येत्युपक्रम्यायवरुणप्रार्थनादितर्प-
णान्तेनोक्तेन विभिना स्नायाम्नास्मिन्प्राग्प्रज्ञयज्ञानर्पणाद्रुख निष्पीडयेत् ।
अपुरादयो ह्यन्ते तथा तर्प्या इति शास्त्र ।

प्रातःसंध्यां। सनक्षत्रां मध्यमां स्नानकर्मणि ।

सादित्यां पश्चिमां संध्यामुपासीत यथाविधि ॥ इति ।

स्नानकर्मणि कृते सतीति शेषः इति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । माध्याह्निकसंध्याप्रकारश्च पूर्वमेवोक्तः ।

अथ पञ्चमहायज्ञाः ।

याज्ञवल्क्यः—

वलिकर्म स्वधा होमः स्वाध्यायाऽतिथिसत्क्रियाः ।

भूतपित्रमरप्रह्वामनुप्याणां महामखाः ॥

आश्वलायनगृह्ये—‘ अथातः पञ्चमहायज्ञा देवयज्ञो, प्रह्वयज्ञो, भूतयज्ञः, पितृयज्ञो, मनुष्ययज्ञ इति । तद्यदप्रौ जुहोति स देवयज्ञयः, यत्स्वाध्यायमधीते स प्रह्वयज्ञः, यद्वलिं करोति स भूतयज्ञः, यत्पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञः, यन्मनुष्येभ्यः स मनुष्ययज्ञ इति तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीत ’ इति । वीप्सयैते नित्याः ॥

व्यासः—

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविहितं ततः ।

संस्कृतान्नैर्हि विविधैर्हविष्यव्यञ्जनान्वितैः ॥ इति ।

वैश्वदेवपदं भूतपितृयज्ञानां नाम व्यञ्जनमपि हविष्यमेव घृतादि न तैलादि । तथा च

स एव—जुहुयात्सर्पिषाभ्यक्तं तैलक्षारविवर्जितम् ॥ इति ।

कौर्म— शालाप्रौ लौकिके वाऽपि जले भूम्यामथापि वा ।

वैश्वदेवस्तु कर्तव्यो देवयज्ञः स वै स्मृतः ॥ इति ।

लौकिकशालाग्न्योः पाकतो व्यवस्थामाहाङ्गिराः—

यस्मिन्नप्रौ पचेदन्नं तस्मिन्होमो विधीयते । इति ।

अत्र वैश्वदेवशब्दो देवभूतपितृयज्ञानां समुदाये प्रयुज्यते । तत्र होमो देवयज्ञः, वलिर्भूतयज्ञः, स्वधाकारः पितृयज्ञः । एवं च तेनैव पितृयज्ञसिद्धेर्नित्यश्राद्धं नावश्यकम् । अत एव देवलो नित्यश्राद्धं प्रक्रम्य यथाशक्ति तत्कालानाह—

एतेन विधिना श्राद्धं कुर्यात्संबत्सरं सकृन् ।

त्रिश्चतुर्वा यथाश्राद्धं(?)मासे मासे दिने दिने ॥ इति ।

एव दर्शश्राद्धमपि अशक्तौ सवत्सरे सऋदेवेत्याहाश्वलायन —

मासिक पार्वण प्रोक्तमशक्ताना तु वार्षिकम् । इति ।

मासिक प्रतिमास कर्तव्य पार्वण दर्शश्राद्धम् ।

वैश्वदेवश्चात्मनोऽन्नस्य च सस्कारार्थं “तानेतान्यज्ञानहरहं कुर्वीत” इति वचनात् । “अथ सायंप्रात सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्” इति वचनाच्च । एकस्य तूभयत्वं संयोगपृथक्त्वमिति न्यायात् । नच ‘प्रतिप्रधान गुणावृत्ति’ इति न्यायात्प्रतिपाक तदावृत्ति स्यात् सध्यावन्दनादिव-दविभक्ताना पृथगनुष्ठान च स्यादिति वाच्यं, “यद्येकस्मिन्काले पुन पुनरन्न पच्येत सऋदेव तद्वलिं तत्र कुर्वीताथ यद्येकस्मिन्काले बहुधात्र पच्येत गृहपतिमहानसाद्वैतद्वलिं तत्र कुर्वीत” इति गोभिलोक्ते । एतच्च सायंप्रात कार्यम् “अथ सायंप्रात सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्” इति आश्वलायनोक्ते । उभयत्रासभवे प्रातरव द्विरावृत्त्या सह वा कार्यम् यथोक्तं तेनैव—

प्रातरव द्विरावृत्त्या कुर्याद्वा सह तद्विज ।

साय वा यत् भुञ्जीयात्तद्वृत्त्वा ज्ञानत स्वयम्(?)॥ इति ।

मनुष्ययज्ञस्त्वतिथिपूजा ।

एषामऋरणे प्रायश्चित्तमाह व्यास —

होमान्नदानरहित न भोक्तव्य कदाचन ।

अविभक्तेषु ससृष्टेष्वेतेनैव कृत तु वा ॥

पयोमूलफलैर्वाऽपि पञ्चयज्ञान्समाचरेत् ।

अदृत्वा पञ्चयज्ञास्तु भुक्त्वा चान्द्रायण चरेत् ॥ इति ।

आश्वलायन—

वसतामेकपाकेन विभक्तानामपि प्रभु ।

एरुस्तु चतुरो यज्ञान्पुर्याद्वाग्यज्ञपूर्वकान् ॥

वाग्यज्ञो ब्रह्मयज्ञ ।

अविभक्ता विभक्ताश्च पृथक्पाका द्विजातय ।

कुर्यु पृथक् पृथक् यज्ञान् भोजनात्प्राग् दिने दिने ॥

पृथगप्येकपाकाना ब्रह्मयज्ञो द्विज-मनाम् ।

सूतकार्यैस्त्वशुद्धात्मा न कुर्यान्न च वारयेत् ॥

अत्राविभक्ताना पाकभेदे पृथग्वैश्वदेवानुष्ठान नाद्रियन्ते शिष्टा ।

पूर्वोक्तसर्वाहतगोभिलवचोविरोधे कतिपयादृताश्वलायनवचसो बाधाद्वि-
कल्प इति केचित् ।

यत्तु हरदत्तः—सूतकमध्येऽपि ब्रह्मयज्ञभिन्नाश्वत्वारो न त्याज्याः
“तानेतान्यज्ञानहरहः कुर्वीत” इति सूत्रात् । एतस्य हि

सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते ।

इत्यादिना बाधितानां प्रतिप्रसवेनैव सार्थक्यम् । ब्रह्मयज्ञस्तु न भवति
“तस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यदेशः” इति सूत्रात् । तत्र ।
‘पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृतिजन्मनोः ।’ इति देवलोक्तेः । अहरहः
कुर्वीतिति तु संध्यावन्दनादिवन्नित्यत्वमात्रबोधकम् । अत एव स्मृत्य-
न्तरे—‘आपन्नमपि दातव्यं, आकाष्ठमपि जुहुयादाऋचमपि ब्रह्मयज्ञं
कुर्यात्’ इति ।

चतुर्विंशतिमते—

अलाभे येन केनाऽपि फलशाकादिभिर्द्विजः ।

पयोदधिघृतैः कुर्याद्वैश्वदेवं सुवेण तु ।

हस्तेनान्नादिभिः कुर्यादग्निश्चलिना जले ॥

परिशिष्टे—

उत्तानेन तु हस्तेन ह्यङ्गुष्ठामेण पीडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविः ॥ इति ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि—

शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।

संकल्पयेद्यदाहारस्तेनैव जुहुयादपि ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

कोद्रवं चणकं मापं मसूरं च कुलत्थकम् ।

क्षारं च लवणं सर्वं वैश्वदेवे विवर्जयेत् ॥

हविष्याभावे क्षारादिभिरपि अग्नेरीशान्यामुष्णे भस्मनि होतव्यमि-
त्याहापस्तम्बः—न क्षारलवणहोमो विद्यते तथा परान्नसंस्पृष्टस्याहवि-
ष्यस्य होम उदीचीनमुष्णं भस्मापोह्य जुहुयात्तद्भुतमहुतं चाम्नौ भवतीति ।

वृद्धवसिष्ठः—

अनमिकस्तु यो विप्रः सोऽन्नं व्याहृतिभिः स्वयम् ।

हुत्वा शाकलमनैश्च शिष्टं काकवलिं हरेत् ॥ इति ।

बौधायन—

। प्रवासं गच्छतो यस्य गृहे कर्ता न विद्यते ।
पश्चान्न महतामपा स यज्ञैः सह गच्छति ॥ इति ।

बाह्यत्रिः—

पुत्रो भ्राताऽथवा ऋत्विक् शिष्यश्चशुरभातुल्य ।
पत्नीश्रोत्रिययाज्याश्च दृष्टाश्च बलिर्नर्मणि ॥

एते च प्रवसन् प्रतिनिधयः ।

ब्रह्मयज्ञस्य पाठप्राप्ता देवयज्ञोत्तरता वाधते आश्वलायन—

स गृह्यविधिना कृत्वा ब्रह्मयज्ञ पुरा द्विजः ।
स्वाध्यायतर्पणाभ्या च गृहमेत्याचरेत्परान् ॥ इति ।

यत्तु घृहस्पति—

स चार्वाक् तर्पणाकार्यं पश्चाद्वा प्रातराहुते ।
वैश्वदेवावसाने वा नान्यदर्थे निमित्तत ॥ इति ।

नदाश्वलायनान्यपर, आश्वलायनाना तर्पणस्योत्तराहुत्वेनैव तत्सूत्रा-
त्यामेर्वाक् तर्पणादित्यस्य तदितरान्प्रत्येन सार्थक्यात् । तत्साहचर्यात्पश्चा-
देति वैश्वदेवावसाने चेत्येतदपि तान्प्रत्येव ।

कारिकायाम्—

दर्भान्वहन्त्युचौ देसो प्रागप्रानासृणात्यय ।
दर्भेषूपवसेत्कर्मण्यत्र प्राङ्मुख एव सन् ॥
कृत्वोपस्थ करे सव्ये उत्ताने प्राग्दिगङ्गुलौ ।
पत्रिरे स्थापयेदुक्ते प्रागमे दक्षिणेन तु ।
न्यश्चं प्रागङ्गुले तन संदध्यादक्षिण करम् ॥ इति ।

तत्रैव—

सूक्ताद्यन्यतमं पूर्वमाभिशंसन्ति दाक्षितः ।
ओंपूर्वा व्याहृतीस्तिस्त्रः समस्नाश्च ससृद्धदेत् ।
पच्छस्त्वर्धचंशः सर्वा सावित्री त्रिर्वदेद्य ॥ इति ।

शौनफ—

ततो यावत्प्रतिज्ञातमध्यायं सूक्तमेव वा ।
अथ वाप्यन्तनोऽवश्यमधीयीत स्वदाक्षितः ॥ इति ।

ऋग्विधाने—

आग्नेयं सूक्तमाद्य तु पुण्यं ब्रह्मर्षिसमतम् ।

रायस्पोपकरं धन्यं जपन्विप्रोऽर्थमाप्नुयात् ॥
 ऋचं सर्वाभिमां जप्त्वा स पूतो नियतः शुचिः ।
 संहिताफलमाप्नोति ऋग्वेदस्य न संशयः ॥ इति ।

तथा— अभिमीळे जपेत्सूरं पापत्रं श्रीकरं परम् ।

पारायणफलं तस्य वेदानां स्यात्सहस्रशः ॥ इति ।

आश्वलायनगृहे—‘स यावन्मन्येत तावदधीत्यैतया परिदधाति’
 “नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्रये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो वाचे
 नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे महते करोमि” इत्येनां च त्रिः पठेत्
 “नमो ब्रह्मण” इति परिधानीयं त्रिरन्वाह” इति श्रुतेः ।

उपवेशनाशक्तौ आश्वलायनगृहे—“स यदि तिष्ठन्ब्रह्मन्नासीनः
 शयानो वा यं यं क्रतुमधीते तेन तेन हास्य क्रतुनेष्टं भवतीति विज्ञायते ।
 तस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽऽचिर्यदेशः” इति द्वावित्यनध्यायान्तरपरि-
 संख्यार्थम् । केषुचिन्नैमित्तिकानध्यायेषु विशेषमाहापस्तम्बः—‘अथ यदि
 वातो वायास्तनयेद्वा विद्योतते वा रघुर्जैद्रीकां चर्चमेकं वा यजुरेकं वा
 सामाभिद्वयाहरेत् भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः श्रद्धायां जुहोमि इति ॥

अथ तर्पणम् ।

आश्वलायनगृहे—देवतास्तर्पयति प्रजापतिर्ब्रह्मा वेदा देवा ऋषयः
 मर्वाणिच्छन्दांस्थोद्धारो वपट्कारो व्याहृतयः सावित्री यज्ञा चावापृ-
 थिवीअन्तरिक्षमहोरात्राणि सांख्याः सिद्धाः समुद्राः नद्यो गिरयः क्षेत्रौ-
 पधिवनस्पतिगन्धर्वाप्सरसो नागा बयांसि गावः साध्या विप्रा यक्षा रक्षां-
 मि भूतान्येवमन्तानि । अथ ऋषयः, शतर्चिनो माध्यमो गृत्समदो विश्वा-
 मित्रो वामदेवोऽत्रिर्भरद्वाजो वसिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः क्षुद्रसूक्ता महा-
 सूक्ता इति । प्राचीनावीती, सुमन्तुजैमिनिवैशंपायनपैलसूत्रभाष्यभारत-
 महाभारतधर्माचार्या जानन्तिवाहविगार्ग्यगौतमशाकल्यवाध्न्यमाण्ड-
 व्यमाण्डकेया गर्गीवाचकवी वडवाप्रातीथेयी सुलभामत्रेयी कहोळं कौपी-
 तकं महाकौपीतकं पैङ्गथं महापैङ्गथं सुयज्ञं सांख्यायनम् ऐतरेयं महैतरेयं
 शाकलं वाष्कलं सुजातवक्त्रमौदवाहिं महौदवाहिं सौजामिं शौनकमाश्वला-
 यनं ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे तृप्यन्तु प्रतिपुरुषं पितृस्तर्पयित्वा’ इति ।
 अत्र प्राजापत्याद्या एवमन्तानीत्यन्ता एकोनत्रिंशन्मन्त्राः । अथ ऋषय
 इति तु न मन्त्रः, शतर्चिन इत्याद्या महासूक्तान्ता द्वादश, सुमन्तिवत्याद्या

ये चान्य इत्यन्ता द्वाविंशतिः ॥ ते च तृप्यतु तृप्यतां तृप्यन्त्विति यथायो-
ग्यमध्याहृत्य प्रयोज्याः । एवमन्तानीति भिन्नो मन्त्र इति नारायणवृत्तौ ।
महासूक्तास्तृप्यन्त्वित्यस्यानन्तरं पूर्वोक्ताः सनकादयः सप्त तर्प्याः ।
द्यावापृथिवी तृप्येतामिति लोहात्मनेपदं प्रयुज्यते बहवस्तन्न, धातोः पर-
स्मैपदित्वात् । लिङि तु परस्मैपदं भवेत् । तत्र तु कारिकाशौनकाशुक्त-
स्तृप्यतु तृप्यन्तामिति लोट्प्रायपाठविरोधः । तेन द्यावापृथिवी तृप्यता-
मित्येव प्रयोज्यमिति भट्टोजिदीक्षिताः । सा च कारिका—

अपां समीपमागत्य तर्पयेदथ देवताः ।

एवमन्तानि तृप्यन्त्वित्यन्तैश्च प्रतिमंत्रकम् ॥

सिञ्चेत्प्रजापतिस्तृप्यत्वित्यपो देवतीर्थतः ।

धातुस्तृप्तिर्यथालिङ्गं मन्त्रान्तेषु प्रयुज्यते ॥ इति ।

शौनकोऽपि—मन्त्रैः प्रजापतिस्तृप्यत्वित्यारभ्य यथोदितैः ।

एवमन्तानि तृप्यन्त्वित्येव मन्त्रैर्यथाक्रमम् ॥ इति ।

कहोळादिध्वाश्वलायनान्तेषु षोडशसु द्वितीयान्तेषु तर्पयामीति शेषो
योज्यो योग्यत्वात् ।

तच्च नित्यमुक्तं प्रयोगपारिजाते स्मृत्यन्तरे—

देवताश्च मुनींश्चैव पितृन्यो हि न तर्पयेत् ।

देवादीनामृणी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते ॥

मदनपारिजाते संग्रहे—

अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

सव्योत्तराभ्या पाणिभ्यामथवा तर्पणं भवेत् ॥

सव्यान्वारब्धेन एकैर्नैव दक्षिणेन पाणिना इति तु आश्वालयनपरं,
पाणिभ्यामिति त्वन्यान्प्रतीति व्यवस्थंति केचित् । व्यवस्थामूलं चिन्त्यम् ।

कारिका—प्राचीनावीत्यथेदानीं तर्पयेत्पितृतीर्थतः ॥ इति ।

व्यासः—एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।

अर्हन्ति पितरस्त्रींस्तीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम् ॥ इति ।

योगयाज्ञवल्क्यः—

सनकश्च सनन्दनस्तृतीयश्च सनातनः ।

कपिलश्चासुरिश्चैव बोधुः पञ्चशिरस्तथा ।

‘जेते’ प्रहृष्टिसत्सत्तर्प्यं, भृगुव्यं, ‘परिस्त्रीर्तित्तः’, ‘॥ इति ’.

एतदाश्वलायनान्यपरम् । तेषां शतर्चिनो द्वादशैव तत्सूत्राच्छ्वादिति
केचित् । सनकादयोऽपि तेषामदृष्टार्थत्वादिति तु युक्तम् । कासुचि-
त्स्त्रीषु विशेषमाह सांख्यायनः—

मातृमृल्यास्तु यास्तिस्त्रस्तासां त्रींस्त्रीञ्जलाञ्जलीन् ॥ इति ।
सपत्न्याचार्यपत्नीनां द्वौ द्वौ दद्याञ्जलाञ्जलीन् ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह हारीतः—

वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले विस्तीर्णवर्हिषि ।
विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्न पात्रेषु कदाचन ॥
पात्राद्वा जलमादय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
जलपूर्णेऽथवा गर्ते न स्थले तु विवर्हिषि ॥ इति ।

पितामहः—हेमरूप्यमयं पात्रं ताम्रकांस्यसमुद्भवम् ।

पितृणां तर्पणे पात्रं मृन्मयं तु परित्यजेत् ॥ इति ।

शङ्खः—उदकेनोदकं दद्यात्पितृभ्यश्च कदाचन ।

उत्तीर्य च शुचौ देशे कुर्यादुदकतर्पणम् ॥ इति ।

अग्निपुराणे—प्रागग्नेषु सुरास्तर्प्या मनुष्याश्चैव मध्यतः ।

पितरो दक्षिणाग्नेषु एकद्वित्रिमिताञ्जलीन् ॥ इति ।

मरीचिः—सौवर्णेन च पात्रेण ताम्ररूप्यमयेन वा ।

औदुम्बरेण खड्गेन पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ इति ।

विष्णुः—यत्राशुचि स्थलं वा स्यादुदके देवताः पितृन् ।

तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ इति ।

योगयाज्ञवल्क्यः—

यद्यद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान्संभिन्नयेज्जले ।

अतोऽन्यथा तु सध्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥

अन्ययेति अनुद्धृतेन तर्पण इत्यर्थः ।

गोभिलः—रोमसंस्थांस्तिलान्कृत्वा यस्तु तर्पयते पितृन् ।

पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन च ॥ इति ।

स्मृतिभास्करे—

कुशाग्रेस्तर्पयेद्देवान्मनुष्यान्कुशमध्यतः ।

द्विगुणीकृत्यमूलाग्रेः पितृन्संतर्पयेद्द्विजः ॥ इति ।

योगयाज्ञवल्क्य —

कव्यवालोऽनल सोमो यमश्चैर्यमा तथा ।
अग्निष्वत्ता सोमपाश्च तथा बर्हिपद्मोऽपि च ।
यदि स्याज्जीवपितृक एतान्विद्यात्तत पितृन् ॥ इति ।

अत्र कव्यवाल तर्पयामीति, कव्यवालस्तृप्यतु तृप्यतामिति वा प्रयोग । एवमनलादिषु ।

अथ पित्रादितर्पणे विशेषमाह वोपदेव —

ताताम्वात्रितय सपत्नजननी मातामहादित्रय
सस्त्रि स्त्रीतनयादि तातजननीस्वभ्रातर सस्त्रय ।
ताताम्वात्मभगिन्यपत्यधवयुग्ं जायापिता सद्गुरु
शिष्याप्ता पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥ इति ।

ताताम्वात्रितय, पित्रादित्रय, मात्रादित्रय, मातामहादित्रयम् । सस्त्रीति सपत्नीक तर्पयामीति प्रयोज्यम् । अपत्यधवयुगिति सापत्या सधना तर्पयामीत्यर्थ ।

क्रमान्तर प्रघट्टके स्मृत्यन्तर—

आदौ पिता ततो माता सपत्नजननी तथा ।
मातामहा सपत्नीका स्वपत्नी तदनन्तरम् ॥
सुतभ्रातृपितृव्याश्च मातुलाश्च सभार्यका ।
दुहिता भगिनी चैव दौहित्रो भागिनेयक ।
पितृष्वसा मातृष्वसा श्वशुरो गुरुरर्थिन ॥ इति ।

प्रयोगपारिजाते सप्रहे—

पितृमातृमातामहा पितृव्यो भ्रातर सुत ।
पितृष्वसा मातुलाश्च तद्भगिन्य स्वजामय ॥
भार्याभगिन्यो दुहिता श्वशुरो भावुना स्तुपा ।
श्यालको गुरुराचार्य स्वामी मित्र यथाक्रमम् ॥ इति ।

स्वजामय स्वभगिन्य । भावुना भगिनीपत्य । एतेषा च क्रमाणा-
मैच्छिको विम्ल्य ।

तत्र विशेषमाह यम —

सशन्धनामगोत्रेण स्वधान्तेन नमोन्तत ।
वस्वादिरूप निर्दिश्य तर्पयेत्पितृपूर्वकम् ॥ इति ।

वसिष्ठः—संवन्धमनुकीर्त्यं नाम गोत्रमनन्तरम् ।

वस्वादिरूपं संकीर्त्य स्वधाकारेण तर्पयेन् ॥ इति ।

अत्रास्मात्पितरममुकशर्माणममुकगोत्रं वसुरूपं स्वधानमस्तर्पयामि इत्यादिप्रयोगः ।

अशक्तौ संक्षेपतर्पणं विष्णुपुराणे—

संक्षिप्ततर्पणम् । आग्रहस्तम्भपर्यन्तं जगत्पृथिविति ध्रुवन् ।

क्षिपेत्तोयाञ्जलींस्त्रीस्त्रीन्कुर्वन्संक्षेपतर्पणम् ॥

अन्यमञ्जलिमाह कात्यायनः—

‘ पितृवंश्या मातृवंश्या ये चान्ये मत्त उदकमर्हन्ति तांस्तर्पयामीत्यवसानाञ्जलिः ’ इति ।

ततः सूर्यायार्घ्यदानमुक्तं विष्णुपुराणे—

दत्त्वा कामोदकं सम्यक् प्रेतेभ्यः श्रद्धयाऽन्वितः ।

आचम्य च ततो दद्यात्सूर्याय सलिलाञ्जलिम् ॥

नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतंजसे ।

जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने ॥ इति ।

तत आचम्य हस्तस्थान्दुशांस्त्यजेत् । तथाच रत्नावल्याम्—

विकिरे पिण्डदाने च तर्पणे श्राद्धकर्मणि ।

आचान्तः सन्प्रकुर्वीत दर्भसंत्यजनं बुधः ॥ इति ।

तन्मन्त्रोऽपि तत्रैव—

येषां पिता न च भ्राता न पुत्रो नान्यगोत्रिणः ।

ते सर्वे तृप्तिमायान्तु मयोत्सृष्टैः कुशैस्तथा ॥ इति ।

ततो भूमौ वस्त्रं निष्पीडयेत् । तथाच भरद्वाजः—

वस्त्रोदकमपेक्षन्ते ये मृता दासकर्मिणः ।

वस्त्रनिष्पीडनविधिः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जलं भूमौ निपातयेत् ॥ इति ।

शौनकः—देवादितर्पणं कृत्वा वस्त्रं निष्पीड्य शोधयेन् ।

स्नानार्थं प्रस्थितं विप्रं देवाः पितृगणैः सह ॥

वायुरूपेण तिष्ठन्ति तृपितास्ते जलार्थिनः ।

निराशास्तु निवर्तन्ते वस्त्रनिष्पीडने कृतं ।

तस्मान्न पीडयेद्वस्त्रमकृते तर्पणे द्विजः ॥ इति ।

अथ भीष्मतर्पणम् ।

व्यास — शृष्ठाष्टम्या तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।
सर्वत्सरकृत पाप तत्क्षणादेव नश्यति ॥

तत्राय मन्त्र —

वैद्याघ्नपद्यगोत्राय साकृत्प्रवराय च ।
गङ्गापुत्राय भीष्माय प्रदारयेऽह् तिलोदकम् ॥
अपुत्राय ददाम्येतत्सलिल भीष्मवर्मणे ॥

॥ इति भीष्मतर्पणम् ॥

अथ यमतर्पणम् ।

बृद्धमनु — दीपोत्समचतुर्दश्या वाय तु यमतर्पणम् ।
कृष्णाङ्गारचतुर्दश्यामपि कार्यं सदैव च ॥ इति ।

स एव — इहजन्मकृत पापमन्यजन्मार्जित च यत् ।
कृष्णाङ्गारचतुर्दश्या तर्पयस्तद्व्यपोहति ॥ इति ।

स्मृतिचन्द्रिकायाम् —

यमाय धर्मराजाय मृत्यव चान्तजाय च ।
वैररताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
औदुम्बराय दध्राय नालाय परमष्ठिने ।
वृषादराय चित्राय चित्रगुत्राय त नम ॥
चतुर्दशैत मन्त्रा सुधृतुर्ध्वन्ता नमोन्तका ।
एतेन तिलैर्मिश्रास्त्रीन्दीन्दीन्दीन्दीन्दीन् ।
यावज्जीवकृत पाप तत्क्षणादेव नश्यति ॥

श्लोकगौतम —

ब्रह्मो निन्दन्ता पिनृधर्मराजो वैरस्वतो दण्डधरश्च फाल ।
प्रेताधिपो दत्तकृतानुसारी कृतान्त एतद्दशभिर्जपन्नि ॥ इति ।

दशभि आश्रुतिभि । व्यास —

तथा कृष्णचतुर्दश्या यमावेत्यादिसप्तभि ।
सप्तोदका अस्त्रीन्दीन्दीन्दीन्दीन्दीन् प्रमुच्यन् ॥

तत्रैव— मन्त्राच्छतं गुणं प्रोक्तं भक्त्या लक्षगुणोत्तरम् ।
भक्तिमन्त्रसमेतं तु कोटिकोटिगुणोत्तरम् ॥

अथ पञ्चायतनस्थापनप्रकारः ।

ज्ञानमालायाम्—

यदा तु शंकरं मध्ये ईशान्यां श्रीपतिं यजेत् ।
आग्नेय्यां च तथा हंसं नैर्ऋत्यां पार्वतीसुतम् ॥
वायव्यां च सदा पूज्या भवानी भक्तवत्सला ।
यदा तु मध्ये गोविन्दमैशान्यां शंकरं यजेत् ॥
आग्नेय्यां गणनाथं च नैर्ऋत्यां तपनं तथा ।
वायव्यामम्बिकां चैव यजेन्मन्त्री समाहितः ॥
सहस्रांशुं यदा मध्ये ईशान्यां पार्वतीपतिम् ।
आग्नेय्यामेकदन्तं च नैर्ऋत्यामच्युतं तथा ।
वायव्यां पूजयेद्देवीं भोगमोक्षैकभूमिकाम् ॥
भवानीं तु यदा मध्ये ईशान्यां माधवं यजेत् ।
आग्नेय्यां पार्वतीनाथं नैर्ऋत्यां गणनायकम् ।
प्रद्योतनं तु वायव्यामाचार्यस्तु प्रपूजयेत् ॥
हेरम्यं तु यदा मध्ये ईशान्यामच्युतं यजेत् ।
आग्नेय्यां पञ्चवक्त्रं तु नैर्ऋत्यां जगदम्बिकाम् ।
वायव्यां शुर्मणिं चैव यजेन्मन्त्री ह्यतन्द्रितः ॥
स्वस्थानवर्जिता देवाः शोकदुःखभयप्रदाः ।
तन्मण्डलस्थितो राजा साधकश्च विनश्यति ॥ इति ।

वोपदेवः—

शंभौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरौ शंकरे-

भास्ये नागसुता रवौ हरगणेशाजाम्बिकाः स्थापिताः ।

देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवथो लम्बोदरेऽजेश्वरे-

नार्याः शंकरभागतोऽतिसुखदा व्यस्तास्तु ते हानिदाः ॥ इति ।

अत्र पञ्चानामप्येकस्यावाहनादिनमस्कारान्तं पूजाकाण्डं कृत्वा पर-
स्यापीत्येवं काण्डानुसमयः ।

१ गजवक्त्रं इति क. पाठः । २ माधवं यजेदिति क. पाठः । ३ शुर्मणिमिति क. पाठः ।
४ जगदम्बां चेति क. पाठः ।

मुरये पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा गणेशार्चनं भवेत् ।

गणेश एव मुख्यश्चेत्तत्र सूर्यममाङ्गवेत् ॥

इति वचनेन क्रमाभिधानात् । मुरये प्रधानदेवतायाम् । पुष्पाञ्जलिश्च
 च्छेदनेन च तन्दता पूजा लक्ष्यते, पुष्पाञ्जल्यन्तर वा विधीयते इति शारदा
 तिलकटीकायाम् । युक्तं तु मुख्यत्वोक्त्या तत्प्रतियोगिनाङ्गत्वलाभेन चैक
 प्रयोगविधिसंस्थानेन तत्र चैककालत्वावगते, वैश्वदेवो कृत्वा प्राजापत्यैश्चर
 न्तीतिवत्सर्वेषामाग्राहनेन तत्र स्थापनमिति पदार्थानुसमय एव । स तु
 मुरये पुष्पाञ्जल्यन्ता पूजा कृत्वाऽङ्गदेवताया पूजाया कार्यं इति दिरु ।

भविष्यत्पुराण—

पुष्पैररण्यसभूतैः पत्रैर्वा गिरिसभ्रैः ।

अपर्युषितनिशिष्ठैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः ॥

आत्मारामोद्भवैर्वाऽपि भक्त्या सपूजयेत्सुरान् ॥

कृमिकीटावपतानि शीर्णपर्युषितानि च ।

स्वयपतितपुष्पाणि त्यजेदुपहतानि च ॥

उपहतानि मलादिभिः ।

मुकुटैर्नार्चयेद्देवमपव न निवेदयेत् ।

[फलं च कृमिबद्धं च प्रयत्नात्तद्विबजयेत् ॥

अलाभे तु सुपुष्पाणां पराण्यपि निवेदयेत् ।]

पराणामप्यलाभे तु फलान्यपि निवेदयेत् ॥

फलानामप्यलाभे तु तृणगुल्मीपधीरपि ।

ओपधीनामलाभे तु भक्त्या भवति पूजितं ॥

प्रत्येकमुक्तपुष्पेण दशसौवर्णिः फलम् ।

स्रंजाऽपि नृपशार्दूलं तद्व द्विगुणं भवेत् ॥

विष्णुधर्मोत्तर—

धर्मोजितधननीतैर्यं कुर्यात्तेश्वार्चनम् ।

उद्धरिष्यत्यसदृहं सप्त पूर्वास्तथा परान् ॥ इति ।

इदं विप्रानिरिक्तपरम् ।

समित्पुष्पशुशादीनि प्राद्याण स्वयमाहरन् ।

शूद्रानीतैः प्रयक्रातैः कर्म सुवन्पतत्यथ ॥

स्कान्दे—दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलान्सन्ध्ये समाहितः ।
देवतीर्धेन देवत्वात्तिलैः प्रेताधिपो यतः ॥

स्मृतिसारे तु—

यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिनाऽपि वा ।
देवत्वं च पितृत्वं च यमस्याऽपि द्विरूपता ॥

॥ इति यमतर्पणम् ॥

अथ तर्पणे तिष्ठनिषेधः ।

संप्रहे— नन्दायां भार्गवदिने कृत्तिकासु मघासु च ।
भरण्यां भानुवारे च गजच्छयाहाहये तथा ॥
अयनद्वितये चैव मन्वादिषु युगादिषु ।
पिण्डदानं मृदास्नानं न क्षुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

मरीचिः—सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा ।
मृत्युपुत्रकलत्रार्थी न क्षुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

वौधायनः—सप्तम्यां रविवारे च मातापित्रोः क्षयेऽर्हन्नि ।
तिलैर्यस्तर्पणं क्षुर्यात्स भवेत्पितृघातकः ॥

सप्तमीरविविशिष्टं निमित्तमिति केचित् तत्र, विशेषणविशेष्यभावे
त्रिनिगमनाविग्रहात् । कथञ्चित्तत्सत्त्वेऽपि निमित्तविशेषणमविश्रितमेव ।
“यस्योभयं हविरार्तिमाच्छेन्” इत्यत्रेवोभयत्वं, सप्तमीरविगृहजन्मदिना-
नामन्येषामपि परस्परविशिष्टानामेव निमित्ततापत्तेश्च अधिकारविशेष-
श्रुतेश्च मृत्युपुत्रादिकामस्त्यैवायं निषेधः न तु विधुरापुत्रादेः ।

स्मृत्यन्तरे—विशाहप्रतचूडामु यर्षमर्थं तदर्धकम् ।

पिण्डदानं मृदास्नानं न क्षुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ इति ।

वौधायनः—विशाहे षोडशयने चौले सति यथाक्रमम् ।

यर्षमर्थं तदर्धं च नेत्येके तिलतर्पणम् ॥

संस्कारेषु तथान्येषु जातपुंसयनादिषु ।

यावन्मासः समाप्येत तावत्पिण्डांश्च यर्षेण् ।

मृदायनन्तरं प्राशस्त्यैव तिलतर्पणम् ॥ इति ।

वृद्धमनु — सत्रान्त्यादिनिमित्तेषु स्नानाङ्गे तर्पणे तथा ।
 निरप्रतिप्रभव । तिथिवारनिषेधेऽपि तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥ इति ।

कात्यायन — उपरागे पितुःश्राद्धे पातेऽमाया च सक्रमे ।
 निषेधेऽपि हि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥ इति ।

व्यतीपातो वैधृते, पिता च पितृव्यादेरुपलक्षणम् । सत्रातिरयनमि-
 त्तेति पारिजाते ।

॥ इति तर्पणप्रकरणम् ॥

अथ देवपूजा ।

कूर्मपुराणे— ब्रह्माण शकर सूर्य तथैव मधुसूदनम् ।
 अन्याश्चाभिमतान्देवान्भक्त्या त्वरोधनो नर ।
 स्वैमन्त्रैस्त्वर्चयेन्नित्य पत्रै पुष्पैस्तथाम्बुभि ॥

गन्धपुष्पमात्र पञ्चोपचाराद्यसम्भव इति निश्चितत्वे ।

ऋसिंहपुराणे—

जलदेव नमस्कृत्य ततो गच्छेद्गृहं शुभ ।
 पौरुषेण च सूक्तेन ततो विष्णु समर्चयेत् ॥ इति ।

स्नान्दे— ब्रह्मा कृतयुगे देवस्वेताया भगवान् रवि ।
 द्वापरे भगवान्विष्णु कलौ देवो महेश्वर ॥ इति ।

[नियमविधिरय न तु परिसरया । एव सर्वेषु सर्वेषा पूज्यत्व न
 निश्चितम् ।

तथाच महाभारते—

कलौ कलिमलध्वस सर्वपापहरं हरिम् ।
 येऽर्चयन्ति नरा नित्य तेऽपि बन्धा यया हरि ॥]

मन्त्रा वैदिका नाममन्त्राश्च । अत एव ब्राह्मे—

ओङ्कारादिक्रसयुक्त नमस्कारान्तसयुतम् ।
 स्वनाम सर्वसत्त्वाना मन्त्र इत्यभिधीयते ॥

अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेन् ।

एतैरस्य प्रयुर्वीति यथोदिःक्रमेण तु ॥ इति ।

इति भविष्ये ब्राह्मणप्रहणात् इति भ्रातृचरणाः । लक्षपुष्पार्चनादौ
तु ऋग्यजुःसामपि देयमिति मन्त्रकोशकारः ।

समित्युष्पकुशादीनि वहन्तं नाभिवादयेत् ।

तद्वारी चैव नान्यान्हि निर्माल्यं तद्भवेत्तयोः ॥

तथा— देवोपरि धृतं यच्च वामहस्ते धृतं च यत् ।

अधोवस्त्रधृतं यच्च जलेऽन्तः क्षालितं च यत् ।

देवतास्तत्र गृह्णन्ति पुष्पं निर्माल्यतां गतम् ॥ इति ।

नित्यपूजार्थं परोपवनादेरपि ब्राह्मम् । न च तद्यौर्यम् ।

देवतार्थं च कुसुममस्तेयं मनुरग्रवीत् ।

इति वचनात् । पूजार्थं पुष्पादि न याचेत ।

याचितैः पत्रपुष्पाद्यैर्यः करोति ममार्चनम् ।

इति वाराहे तस्यापराधिषु गणितत्वात् ।

भविष्यत्पुराणे—

प्रहरं तिष्ठते जाती करवीरमहर्निशम् ।

तुलस्यां विल्वपत्रेषु जलजेषु च सर्वशः ॥

न पर्युषितदोषोऽस्ति मालाकारगृहेषु च ।

मुद्गराणि कदम्बानि रात्रौ देयानि भास्करं ॥

कनकानि कदम्बानि रात्रौ देयानि शंकरं ।

दिवा चान्यानि पुष्पाणि दिवा रात्रौ च मल्लिकाः ॥

तत्रैव— जाती शमी कुशाः कङ्कु मल्लिकाः करवीरजम् ।

नागपुत्रागक्राशोकरक्तनीलोत्पलानि च ॥

चम्पकं बकुलं चैव पद्मं विल्वं पवित्रकम् ।

एतानि सर्वदेवानां विहितानि समानि च ॥

कङ्कु कुञ्जरम् । नागो नागकेशरम् ।

पाटला च शमीपत्रं दुर्गायास्तु हिताहितम् ।

विहितं प्रतिपिद्धं चेत्यर्थः ।

शुन्दं पलाशकुसुमं धूर्वा च शिवपूजने ।

कुसुदं कुङ्कुमं श्रोणं तगरं सूर्यपूजने ॥

विहितनिपिद्धमित्यर्थः । कुङ्कुममत्र पुष्पम् ।

अवकः कर्णिकारस्तु किङ्किरातो हरेस्तथा ।

किङ्किरातः पीनामकः ।

तिलकं मालती वाणस्तुलसी मृङ्गराजरुम् ।
तमालं शिवदुर्गार्थं निषिद्धं विहितं भवेत् ।

चाणः करस(म)ला इति प्रसिद्धः ।

जयः काशः श्वेतपद्मं श्वेतमन्दारकं तथा ।
दुर्गायाश्चैव विष्णोश्च निषिद्धं विहितं भवेत् ॥

जयो जयन्ती ।

अगस्तिरतिमुक्तश्च तिरीटं च हरे हरौ ।
अपामार्गस्य पुष्पं च दुर्गायाश्च हिताहितम् ॥

अतिमुक्तो माधवीलता । तिरीटं लोघ्रम् ।

धत्तूरं शिशपापुष्पं मन्दारश्चापराजिता ।
सूर्यविष्णोर्न विहितं दमनं शिवसूर्ययोः ॥

अथ शिवं निषिद्धानि—

केतकी चातिमुक्तश्च कुन्दो यूथो मदनिका ।
शिरीषसर्जमन्धूकरुमुमानि विवर्जयेत् ॥
अङ्गोलपत्ररुमुमं करखेन्द्रतरुद्रवम् ।

सर्जः शालः । इन्द्रतरुः सिन्धुमारः ।

शिवे विवर्जयेत्कुन्दमुन्मत्तं च तथा हरौ ।
देवीनामर्कमन्दारौ सूर्यस्य तगरं तथा ॥ इति ।

विष्णुः । अर्कनिषेधो दुर्गेतरदेवीविषयः, दुर्गापूजाधिकारे करवीरा-
र्कपुष्पैरित्युक्तत्वात् ।

विष्णौ तु, विष्णुः—नोमगन्धीनि नागन्धीनि पुष्पाणि न फष्ट-
कितम् । फष्टकितमपि शुद्धसुगन्ध्यमपि दद्यात् । न रक्तं दद्यात् ।
रक्तमपि कुङ्कुमजं जलजं च दद्यात् । अजलजमपि पाटलानि संख्याक-
रधीरपारिभद्रशमीपत्रपलाशाशोरुशवर्ज्यं न दद्यात् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—‘कुटजशाल्मलीपुष्पं शैरीपं शकचं धत्तूरं कृष्णपुष्पाकं
च विष्णौ निषिद्धम् ।’

नृसिंहपुराणे—माला योग्यताराहित्ये सति निर्माल्यं भवतीत्युक्तं,
तुलसीचन्दनादीनां च न निर्माल्यतेत्युक्तं, तेन प्रातःकालेऽप्यपनयने न
दोषः ।

अथ विहितानि ।

तत्र सूर्यस्य भविष्यत्पुराणे—

मालती मल्लिका चैव दूर्वा काशोऽतिमुक्तकः ।
पादलाकरवीराणि जपा जयन्तिरेव च ॥
चम्पको रीतकः कन्दो वाणो वर्वरमल्लिका ।
अशोककर्णिकारौ च तथैव चाटरूपकः ॥
शतपत्राणि चान्यानि बहुलं च विशेषतः ।
अगस्तिकिञ्चुकौ तद्रूपजार्थं भास्करस्य च ॥

विहितानीति शेषः ।

अथ पत्राणि ।

दित्त्वपत्रं शमीपत्रं मृङ्गराजस्य पत्रकम् ।
तमालपत्रं च हरेः सद्यस्तुष्टिकरं रवेः ॥
तुलसी कालतुलसी तथा रक्तं च चन्दनम् ।
केतकीपत्रकुसुमं सदैव तपनप्रियम् ॥

अथ शिवे ।

करवीरो धकश्चैव अर्कं उन्मत्तकस्तथा ।
पाटला वृहती चैव तथा च गिरिकर्णिका ॥
तथा काशस्य पुष्पाणि मन्दारश्चापराजिता ।
शमीपुष्पाणि चान्यानि कुट्टजकं शिखिनी तथा ॥
अपामार्गस्तथा पद्मं शमीपत्रं सरोचकम् ।
चम्पकेशीरतगरं तथा धै नागकेसरम् ॥
पुन्नागं किङ्किरातं च द्रोणपुष्पं तथा शुभम् ।
शिंशपोदुम्बरश्चैव जपा मल्ली तथैव च ॥
पुष्पाणि यशशृङ्गस्य तथा वित्त्वं प्रियं शुभे ।
कुङ्कुमस्य च पुष्पाणि तथा वैरुद्धतस्य च ॥
नीलं च कुमुदं चैव तथा रघोत्पलानि च ।
मुरमीणि च सर्वाणि स्थलजान्याङ्कानि च ।

गृह्णामि शिरसा देवि यो मे भक्त्या निवेदयेत् ॥

शिरिणी मयूरशिखा ।

नीलोत्पलसहस्रस्य यो माला सप्रयच्छति ।

शिखाय विधिद्वयतया तस्य पुण्यफलं शृणु ॥

फलकोटिसहस्राणि फलकोटिशतानि च ।

वसेच्छिवपुरे श्रीमान्शिवतुल्यपराक्रम ॥

अर्जुनवीरधत्तूरादिपुष्पदानफलं न लिखितं ग्रन्थगौरवभयात् ।
सामान्यफलं शिवलोकप्राप्तिः ।

अथ दुर्गायाः ।

देवीपुराणे—शृणु शुक्र प्रवक्ष्यामि पुष्पाध्याय समासतः ।

ऋतुकालोद्भवैः पुष्पैर्महिसाजातिपुष्पकैः ॥

सितरक्तैस्तथा पुष्पैः पद्मैश्च पाण्डुरैस्तथा ।

विशुभैस्तगैश्चैव किङ्किरातैः सचम्पकैः ॥

बकुलैश्चैव मदारैः कुन्दपुष्पैस्तिरीटकैः ।

करवीरार्कपुष्पैश्च शैशिवैश्चापराजितैः ॥

सितरक्तैस्तथा पीतैः कृष्णैश्चैव चतुर्विधैः ।

धत्तूरकादिपुष्पैश्च यन्धूकागस्तिसम्भवैः ॥

मदनैः सिन्धुवारैश्च सुरभिः कु(भिम?)रवकैस्तथा ।

लताभिर्ब्रह्मवृक्षस्य दूर्वाकन्दैः सुशोभनैः ॥

मञ्जरीभिः कुशानां च विल्वपत्रैः सुशोभनैः ।

रक्तान्वितैस्तथा सर्वजलजैः स्थलसंभवैः ॥

पत्रैः पुष्पैर्वैद्यान्याय सर्वोपधिमयैः शुभैः ।

धान्यानां सर्पपत्रैश्च पुष्पैश्चैव प्रपूजयेत् ॥

विल्वपत्रैः पूजने राजसूयफलम् । करवीरस्रजा अग्निप्रोमफलम् । बकु-
लस्रजा वाजपेयफलम् । श्रेणस्रजा राजसूयफलम् । एवमन्यन् ।

अथ विष्णोः । नरसिंहपुराणे—

महिषा मालती जाती वेतस्याऽशोकचम्पकैः ।

पुष्पागनागरकुलैः पद्मकैस्तपलादिभिः ।

एतैरन्यैश्च कुमुदैः प्रदास्त पूजनं हर ॥

श्यामपुराणे—शतीः शताह्वः सुमगः कुन्दः प्यान्सुसुप्तः ५

घ्राणं च चम्पकाशोकं फरवीरं च यूथिका ॥
 पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी ।
 तिलकं जासुवनजं पीतजं तगरं त्वपि ॥
 एतानि हि प्रशस्तानि कुसमान्यच्युतार्चने ।
 सुरभीणि तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम् ।

केतकीं धत्तूरामिति केचिन् । यनकेतकीत्यपरे । शताहाश्लोक इति
 प्रसिद्धः । सुमनाः सुवर्णजातिः । अम्बुपुटः कर्णिकारः । जासुवनजं
 जपा । गिरिशालिनी श्वेतकुटजम् ।

अथ पत्राणि ।

अपामार्गस्य प्रथमं भृङ्गराजमतः परम् ।
 तस्माच्च खादिरं श्रेष्ठं शमीपत्रं ततः परम् ॥
 दूर्वापत्रं तथा श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपत्रकम् ।
 तस्माद्दमनकं श्रेष्ठं ततो विल्वस्य पत्रकम् ॥
 विल्वपत्रादपि हरेस्तुलसीपत्रमुत्तमम् ।
 एतेषां तु ययालाभं पत्रैर्यश्चार्चयेद्भरिम् ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥

नैरसिंहपुराणे—

कृष्णमूर्धनि विन्यस्ता तुलसीपत्रमञ्जरी ।
 सुवर्णकोटिपुण्यानां पुण्यं यच्छल्यतोऽधिकम् ॥

तुलसीरोपणमन्त्रः—

महाप्रसादजननी सर्वसौभाग्यवर्धिनी ।
 आबिभ्याधिहरा नित्यं तुलसि त्वं नमोऽस्तु ते ॥
 द्रोणपुष्पे सथैरुस्मिन्साधकाय निवेदिते ।
 दश दत्त्वा सुवर्णानि तत्फलं लभते नरः ॥
 अगस्तिकुसुमैर्देवं योऽर्चयेत् जनार्दनम् ।
 दर्शनात्तस्य देवर्षे नरकान्को नु यास्यति ।
 द्रोणपुष्पं खादिरं च शमीविल्वयकं तथा ॥

पकं यदुत्तमम् ।

नन्द्यावर्त फरवीरं तथा श्वेतं च किञ्चनम् ।

कुशपुष्प तमाल च चम्पकाशोककेतकी ॥
 त्रिसन्ध्य मालतीपुष्प त्रिसन्ध्य श्वेतजा तु या ।
 कुन्द च शतपुष्प च मल्लिकाजातिपुष्पकम् ।
 पूर्वपूर्वसहस्रेभ्योऽधिकं स्यादुत्तरोत्तरम् ॥
 जातीपुष्पसहस्रेण यच्छेन्माला सुशोभनाम् ।
 विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुष्पफलं शृणु ॥
 कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
 वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान्विष्णुतुल्यपराक्रम ॥
 मञ्जरी सहकारस्य केशवोपरि नारद ।
 यच्छन्ति ते महात्मानो गोकोटिफलभागिन ॥
 पुरन्ध्रपुष्प यो दद्यादेकमप्यथ पण्डित ।
 तिलपात्रप्रदानस्य फलमाप्नोत्यसशयम् ॥

पुरन्ध्र पूर्वदेशे 'पद्भु' इति प्रसिद्धा ।

॥ इति पुष्पाध्याय ॥

अथ पूजायतनानि ।

अग्निपुराणे—अस्वप्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।
 पदस्वतेषु हरं सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥
 स्कान्द—कामासक्तोऽथवा क्रुद्ध शालग्रामशिलार्चनात् ।
 भक्त्या न यदि वाऽभक्त्या कलौ मुक्तिमवाप्नुयात् ॥
 वैवस्वतभय नास्ति तथाच कलिकालजम् ।
 य कथा कुरुते विष्णा शालग्रामशिलाप्रत ॥
 शालग्रामशिलायास्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते ।
 महापूजा तु कृत्वादौ पूजयेत्ता ततो बुध ॥ इति ।

शिवायतन भारते—

सदा त यजते यस्तु श्रद्धया मुनिपुंगव ।
 लिङ्गे वा स्थण्डिले वाऽपि शकर विधिपूर्वकम् ।
 युगदोष विनिर्जित्य रुद्रलोक प्रमादत ॥ इति ।

भविष्ये—वाणलिङ्गानि राजेन्द्र ख्यातानि भुवनत्रये ।
 न प्रतिष्ठा न सस्कारस्तेषामावाहनं तथा ॥ इति ।

हेमाद्री—ब्राह्मणैर्वासुदेवस्तु नृपैः सरूपेणस्तथा ।

प्रद्युम्नः पूज्यते वैश्वैरनिरुद्धस्तु शूद्रजैः ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

पञ्चवक्रो वासुदेवः पद्भिः प्रद्युम्नकः स्मृतः ।

संकर्पणः सप्तवक्रोऽनिरुद्ध एकादशैः स्मृतः ॥

चत्वारो ब्राह्मणैः पूज्यास्त्रयो राजन्यजातिभिः ।

वैश्वैर्द्वावेव संपूज्यौ तथैकः शूद्रजातिभिः ॥ इति ।

यत्तु स्मृत्यन्तरे—

एकमूर्तिर्न पूज्यैव गृहिणा भूतिमिच्छता ।

अनेकमूर्तिसंपन्नः सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥

तत्काम्यपूजापरं त्रैवर्णिकपरं वा, शूद्रस्यैकविधानात् ।

यदापि— शालग्रामाः समाः पूज्या [विष्णो न कदाचन ।

समेपु द्वितयं नेष्टं विषमेष्वेकमेव हि ॥ इति ।

तत्र पादत्रयं विप्रपरं, तत्राप्याद्यार्धं चत्वारो ब्राह्मणैः पूज्याः] इत्य-
स्यैवार्यमनुवदति । तृतीयपादस्तु अनेकमूर्तिसंपन्न इत्यनेकताप्राप्तौ द्वयो-
र्निषेधकम् । अन्त्यपादस्तु शूद्रपरः ।

यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे—

शालिग्रामशिलां वापि चक्राङ्कितशिलां तथा ।

ब्राह्मणः पूजयेन्नित्यं क्षत्रियादिर्न पूजयेत् ॥

तत्क्षत्रियादिरादिर्यस्येति मध्यमपदलोपिवहुव्रीहिगर्भेण तद्गुणसंविज्ञा-
नबहुव्रीहिणा शूद्रपरम् । तथाचापस्तम्भः—

प्रणत्रोच्चारणाद्यैव शालग्रामशिलार्चनान् ।

ब्राह्मणीगमनाच्चाऽपि शूद्रश्चाण्डालानां प्रजेन् ॥

एतदपि शूद्रस्य स्पर्शसहितपूजानिषेधार्थम् ।

ब्राह्मणस्यैव पूज्योऽहं शुचेरप्यशुचेरपि ।

स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वस्रस्पर्शाधिको मम ॥ इति लैङ्गोक्तेः ।

स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च नराधिप ।

स्पर्शमे नान्यकारोऽस्ति विष्णोर्वा शंकरस्य च ॥ इति ।

शूद्रो वाऽनुपनीतो वा स्त्रीवाऽपि पतिगोऽथवा ।

केशवं वा शिवं वापि शूद्रा नरकमभुने ॥

इति च बृहन्नारदीयाच्चेति भट्टचरणाः । स्त्रीशूद्रयोः साक्षात्पूजा-
निषेधकमिति तु युक्तम् । अत एव पाद्ये—

ब्राह्मणक्षत्रवैश्यानां त्रयाणां मुनिसत्तम ।
अधिकारः स्मृतः सद्भिः शालग्रामशिलार्चने ॥
स्त्रीशूद्रपतितादीनां षण्ढादीनां विकर्मणाम् ।
नैवाधिकारो विज्ञेयः शालग्रामशिलार्चने ॥
दीक्षायुक्तैस्तथा शूद्रैर्मद्यपानविवर्जितैः ।
कर्तव्यं ब्राह्मणद्वारा शालग्रामशिलार्चनम् ॥ इति ।

तत्रैव— द्वारकाशैलसंभूतं यस्तोयं पिबते कलौ ।
पापानि तस्य नश्यन्ति शतजन्मार्जितान्यपि ॥
धृते शिरसि पीते च सर्वास्तुष्यन्ति देवता ।
प्रायश्चित्तं हि पापानां कलौ पादोदकं हरेः ॥ इति ।

शैलैव शैलं स्वार्थेऽण् । द्वारकाशिलातोयपानविधेः सापि शाल-
ग्रामेण सह पूजयेति केचित् । ततोयपानमात्रं पूजायां तु मानाभाव-
इत्यपरे ।

अथ विष्णोर्गन्धपुष्पादि विष्णुधर्मोत्तरे—

कलौ यच्छन्ति ये विष्णोस्तुलसीकाष्ठचन्दनम् ।
विष्णुप्रीतिकरं मर्त्या उच्यते यान्ति ते भुवम् ॥
योऽर्चयेन्मालतीपुष्पैर्न भूय स्तनपो भवेत् ।
अहो मुष्टास्ते नष्टास्ते पतिताः फलिकन्दरे ।
यैर्नार्चितो हरिर्भक्त्या कमलैरसितैः सितैः ॥ इति ।

पाद्ये— कार्तिके केतकीपुष्पं येन दत्तं हरेः कलौ ।
दीपदानं च देवपैः तारितं तेन वै कुलम् ॥ इति ।

अथ पूजेतिकर्तव्यता आग्नेयपुराणे—

अर्चनं संप्रवक्ष्यामि विष्णोरभिततंजसः ।
यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्वाणमाप्नुयुः ॥
आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुबन्तस्य देवता ।
पुरुषो यो जगद्धीजं ऋषिर्नारायणः स्मृतः ॥
प्रथमा विन्ध्यसेद्दामे द्वितीया दक्षिणे करे ।
चतुर्थी चामपतेः च चतुर्थी, दक्षिणे, न्यसेत् ॥
पञ्चमी वामजानौ च षष्ठी वै दक्षिणे न्यसेत् ।

सप्तमीं वामकट्यां तु अष्टमीं दक्षिणे तथा ॥
 नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ।
 एकादशीं कण्ठमध्ये द्वादशीं वामबाहुके ॥
 त्रयोदशीं दक्षिणे तु तथैवास्ये चतुर्दशीम् ।
 अक्षणोः पञ्चदशीं चैव विन्यसेन्मूर्ध्नि षोडशीम् ॥
 यथा देहे तथा देवे न्यासं कृत्वा यथाविधि ।
 न्यासेन तु भवेत्सोऽपि स्वयमेव जनार्दनः ॥
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चात्पूजां समाचरेत् ।
 पूर्वमावाहयेद्देवंमासनं तु द्वितीयया ॥
 पाद्यं तृतीयया चैव चतुर्थ्याऽर्घ्यं प्रदापयेत् ।
 पञ्चम्याऽऽचमनं दद्यात्पष्ठ्या स्नानं समाचरेत् ॥
 सप्तम्या तु ततो वासोऽप्यष्टम्या चोपवीतकम् ।
 नवम्या चन्दनं दद्याद्दशम्या पुष्पमेव च ॥
 एकादश्या तथा धूपं द्वादश्या दीपमेव हि ।
 नैवेद्यं तु त्रयोदश्या नमस्कारे चतुर्दशी ।
 प्रदक्षिणे पञ्चदशी वर्जने षोडशी तथा ॥

वर्जने विसर्जने ।

स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं तथा ।
 हुत्वा षोडशभिर्मन्त्रैः षोडशान्नस्य चाहुतीः ॥
 पुनः षोडशभिर्मन्त्रैर्दद्यात्पुष्पाणि षोडश ।
 तच्च सर्वं जपेद्भूयः पौरुषं सूक्तमेव च ।
 षण्मासात्सिद्धिमाप्नोति ह्येवमेव समर्चयेत् ॥ इति ।

यत्तु भागवते—

उद्गासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चनं ।
 अस्थिरायां विकल्पः स्यात्स्थण्डिले च भवेद्द्वयम् ॥ इति ।

यदपि स्कान्दे—

शालप्रामार्चने नैव आवाहनविसर्जने ।

शालप्रामे हि भगवान् समुद्भूतः सदा हरिः ॥

इत्यावाहनविसर्जने निषिद्धे तत्र तद्भूयो विनियोगो मन्त्रराजविधौ—

आवाहनऋचा दद्यात्पूर्वं पुष्पाञ्जलिं हरेः ।

तस्यैवोन्मुखताप्राप्त्यै यागे चोद्गासने ऋचा ।

अन्ते पुष्पाञ्जलिं दद्याच्चागसपूर्तिसिद्धये ॥ इति ।

तत्रैव— प्रतिमापट्टयन्त्राणा नित्य स्नान न कारयेत् ।

कारयेत्सर्वदिवसे यथा मलनिवारणम् ॥ इति ।

वस्त्रमपि न प्रत्यह नियमेन नूतनमेव समर्पणीयम् ।

वस्त्रमभ्युक्षणाच्छुद्धेदपर तु दिने दिने ।

इति तत्त्वसागरोक्ते । अपर पुष्पादि ।

तत्रैव—यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठन्ति देवता ।

न निर्माल्य भवेत्तावत्स्वर्णरूप्यविभूषणम् ॥ इति ।

बौधायन—‘अथातो’ [महादेवस्या]ऽहरह परिचर्याविधिं व्याख्यास्याम । स्नात्वा शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्य प्रतिष्ठितं कृत्वाक्षतगुणैर्यथा लाभमर्चयेत् । सहपुष्पोदकेन महादेवमावाहयेत् ॐ भू महादेव मावाहयामि, ॐ भुव महादेवमावाहयामि, ॐ स्व महादेवमावाहयामि, इत्यावाह्य आयातु भगवान् महादेव इत्यथ स्वागतेनाभिनन्दति । स्वागतमनुना स्वागत भगवते महादेवाय तत्स्वासन ऋक्षणमास्ताम् भगवान् महादेव इत्यत्र कूर्चं ददाति भगवतोऽय कूर्चो दर्भमयास्त्रिवृद्धरितं सुवर्णस्तं जुषस्वेति । अत्र स्थानानि कल्पयामि । अमृतो ब्रह्मणे कल्पयामि दक्षिणत स्कन्दाय कल्पयामि विनायकाय कल्पयामि पश्चिमत । स्थूलाय कल्पयाम्युत्तरत उमायै कल्पयामि नन्दिकेश्वराय कल्पयामीति कल्पयित्वाथ सावित्र्या पात्रमभिमन्य प्रक्षाल्य त्रिरप पवित्रमध्य आनीय सहपवित्रेणादित्य दर्शयेत् । ॐ मृतमिति स्नानम् । ॐ स्वरिति स्त्रेण पाद्य दद्यात् । प्रणवेनार्घ्यम् । अथ व्याहृतिभिर्निर्माल्य व्यपोहोत्तरतश्चण्डाय नम इत्यथैन स्नापयित्वा “आपोहिष्ठा मयो भुव ” इति तिसृभिः “ हिरण्यवर्णा शुचय पावका ” इति चतसृभिः “ पवमान सुवर्जन ” इत्येतेनानुवाकेन स्नापयित्वाद्भिस्तर्पयति । भव देव तर्पयामि । शर्व देव तर्पयामि । ईशान देव तर्पयामि । पशुपति देव तर्पयामि । रुद्र देव तर्पयामि । उग्र देव तर्पयामि । भीम देव तर्पयामि । महान्त देव तर्पयामि । इति तर्पयित्वाऽथैतानि वस्त्रयज्ञोपवीतान्याचमनीयान्युदकेन व्याहृतिभिर्दत्त्वा व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिपिच्य “ नमस्ते रुद्रमन्यव ” इति गन्धं दद्यात् । “ सहस्राणि सहस्रश ”

इति पुष्पं दद्यात् । “ईशानं त्वा भुवनानामधिश्रियम्” इति चाक्षतान्दद्यात् । सावित्र्या धूपं, उद्दीप्यस्वेति दीपं, “ देवस्यत्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ” भगवते महादेवाय जुष्टं चरुं निवेदयामीति नैवेद्यम् । अथाष्टभिर्नामधेयैरष्टौ पुष्पाणि दद्यात् । भवाय देवाय नमः । शर्वाय देवाय नमः । ईशानाय देवाय नमः । पशुपतये रुद्राय उग्राय देवाय नमः । भीमाय देवाय नमः । महते देवाय नमो ब्रह्मणे नमो विष्णवे नमः । स्कन्दाय नमः । [पिनाकाय नमः । शूराय शूराय महाकालाय नन्दिकेश्वराय नमः । इति चरुशेषेणाऽष्टाभिर्नामधेयैरष्टाहुतीर्जुहोति । भवाय देवाय स्वाहेत्यष्टाभिर्हुत्वाऽथ शिश्रैर्गन्धमाल्यैर्ब्राह्मणानलंकृत्याथैनमृग्यजुःसामभिः स्तुवन्ति “ सहस्राणि सहस्रशः ” इत्यनुवाकं जपित्वा अन्यांश्च रौद्रान्मन्त्रान्यथाशक्त्या एकैकं भूर्भुवःस्वर्भरौ भगवते महादेवाय च । रुद्रस्योद्वासकाले ॐ महादेवमुद्रासयामीति रुद्रमुद्रास्य ।]

प्रयातु भगवानीशः सर्वलोकनमस्कृतः ।

अनेन हविषा तृप्तः पुनरागमनाय च ।

पुनः संदर्शनाय च । इति प्रतिमास्थानेषु अप्सवप्रावाहनविसर्जनवर्जं सर्वं समानम् । महत्स्वत्ययनमाचक्षते इत्याह भगवान् बौधायनः इति ।

कौर्मै— न विष्ण्वाराधनात्पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।

तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्धरिम् ॥

अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ।

आराधयेन्महादेवं भावपूतो महेश्वरम् ।

मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथवा पुनः ॥

रुद्रगायत्री “तत्पुरुषाय विद्महे” इत्याद्या ।

ईशानेनाथवा रुद्रं त्र्यम्बकेन समाहितः ।

पुष्पैः पत्रैरथाद्रिर्वा चन्दनाद्यैर्महेश्वरम् ॥

तथोत्तमः शिवायेति मन्त्रेणानेन वा यजेत् ।

नमस्कृत्यान्महादेवं ऋतं सत्यमितीश्वरम् ॥

नित्येदधीत च्युत्प्रतनं योः अस्त्राण्यमितीश्वरे ।

प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात्पञ्च ब्रह्माणि वा जपेत् ।

ध्यायीत देवमीशानं व्योममध्यगतं शिवम् ॥ इति ।

स्कान्दे— अग्राह्यं शिवनिर्मात्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामस्य संसर्गात् सर्वं याति पवित्रताम् ॥ इति ।

कौमें— यो मोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।
मुह्येके स याति नरकं सूकरेष्वभिजायते ॥ इति ।

शिववाक्यं स्कान्दे—

विप्रस्य तु सदैवाहं शुचेरप्यशुचेरपि ।
गृह्णन्वलिं प्रहृष्यामि विप्राणांमिव दर्शनात् ॥

वलिं पूजाम् ।

तथा— शूद्रः कर्माणि यो नित्यं स्वीयानि कुरुते प्रिये ।
तस्याहमर्चा गृह्णामि चन्द्रलण्डविभूपिते ॥

तथा— नमोन्तेन शिवेनैव स्त्रीणां पूजा विधीयते ।

एवकारः प्रणवपरिसंख्यार्थः । तथा नृसिंहतापनीये—‘सावित्रीं प्रणवं
यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्राय नेच्छन्ति’ ।

भविष्येऽपि—स्वाहा प्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्विज ।

शूद्रे नरकमाप्नोति ब्राह्मणः शूद्रतामियान् ॥

रुद्रयामले—न प्राचीमप्रतः शंभोर्नोदीचीं शक्तिसंश्रिताम् ।

न प्रतीचीं यतः पृष्टमतो दक्षं समाश्रयेत् ॥

पूजकः शंभोः पूजार्थं प्राचीमवस्थितये न समाश्रयेत्, पश्चवक्पक्षे
यतः संहारकं वक्त्रं प्राच्यामवस्थितम् । एकवक्पक्षे तु सुतराम् । शक्ति-
देवी, दक्षं दक्षिणाम्, इदं वचनं सूर्योपलक्षितदिग्विषयमेव । वक्ष्यमाणा
आवरणपूजाऽप्येतदनुसारेणैव । पूज्यपूज्यकान्तःप्राच्यास्तु नाथं विषयः
बाधात् ।

लिङ्गपुराणे—विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रद्राक्षमालया ।

पूजितोऽपि महादेवो न तस्य स्यात्कलप्रदः ॥

तस्मान्मृदाऽपि कर्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकम् ॥

संवत्सरप्रदीपे—

त्रिपुरस्य वधे काले रद्रस्याक्षोर्यतः मुता ।

अश्रूणां विन्दवस्ते तु रुद्राक्षा एवमवन् भुवि ॥

स्कान्दे—पश्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाभिर्नाम नामतः ।

अग्न्यागमनाद्यैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात् ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥

ॐ नम इति प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जप्त्वा शीतान्मसा प्रक्षाल्य
धारणीयम् ।

विना मन्त्रेण यो घृते रुद्राक्षं भुवि मानवः ।
स याति नरकं घोरं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ इति तत्रैवोक्तेः ।

[वीपदेवः—

रुद्राक्षान्कण्ठदेशे दशनपरिमितान्मस्तके विंशती द्वे
पद्पद् कर्णप्रदेशे करयुगलकृते एकमेकं शिखायाम् ।
वक्षस्यष्टाधिकं यः कलयति शतकं स स्वयं नीलकण्ठः]

अथ पार्थिवपूजा नन्दिपुराणे—

आयुष्मान्वलवान्श्रीमान्पुत्रवान्वनवान्सुखी ।

वरमिष्टं लभेद्भिङ्गं पार्थिवं यः समर्चयेत् ।

तस्मात्तु पार्थिवं लिङ्गं ज्ञेयं सर्वार्थसाधकम् ॥

भाविष्ये—मृद्भस्मनोः शकृत्पिण्डं ताम्रकांस्यमयं तथा ।

कृत्वा लिङ्गं सकृत्पूज्यं वसेत्कल्पायुषं दिवि ॥

राज्यवित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् ।

नर्मदागिरिजं श्रेष्ठमन्वदपि हि लिङ्गवत् ।

कृत्वा पूजय विप्रेन्द्र लप्स्यसे चेहितं फलम् ।

लिङ्गवल्लिङ्गाकारम् ।

तिथितत्त्वं—अश्वादल्पपरिमाणं न लिङ्गं कुत्रचिन्नरः ।

कुर्वीताङ्गुष्ठतो ह्रस्वं न कदाचित्समाचरेत् ॥

अङ्गुष्ठतस्तद्बृहत्पर्वप्रस्थितः ।

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानं तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।

तत्र तत्र बृहत्पर्वप्रस्थिभिर्मिनुयात्सदा ॥

इति छन्दोगपारिशिष्टात् ।

शिवधर्म—सहस्रमर्चयेद्भिङ्गं निरयं स न गच्छति ।

रुद्रलोकमवाप्नोति भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ॥

तथा— बालुकानि च लिङ्गानि पार्थिवानि च कारयेत् ।

सहस्रपूजनात्सोऽपि लभते वाञ्छितं फलम् ॥

देवीपुराणे— मृदाहरणसघट्टप्रतिष्ठाह्वानमेव च ।

रूपेण पूजनं चैव विसर्जनमतं परम् ॥

हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणि पिनाकधृक् ।

पशुपति शिवश्चैव महादेव इति क्रमात् ॥

अत्रानुष्ठानम्—ॐ हराय नम इति मृदाहरणम् । ॐ महेश्वराय
नम इति सघट्टनम् । ॐ शूलपाणे इह सुप्रतिष्ठितो भवेति प्रतिष्ठा ।

ध्यायेन्नित्यं महेश रजतगिग्निभ चारुचन्द्रावतस

रत्नाक्लपोज्वलाङ्ग परमशुभ्रगवराभीतिहस्त प्रसन्नम् ।

पद्मासीन समन्तास्तुतमरगणैर्व्याघ्रकृत्ति वसान

विश्वाद्य विश्वबन्ध निखिलभयहर पञ्चवक्त्र त्रिनेत्रम् ॥

इति ध्वात्वा पिनाकधृगिहागच्छेत्यावाह्य । ॐ पशुपतये नम इति
रूपेणम् । एव पाद्यम् । ॐ नमः शिवाय नम इति । एवमर्घ्यादिना
पूजयेत् । विसर्जनात्पूर्वं भविष्योत्तरपुराणोक्तं स्वभावप्रसिद्धैश्शान्यादिषु
अष्टदिक्षु वामावर्तेन पूजनम् । यथा ॐ शर्वाय क्षितिमूर्तये नमः, ॐ
भवाय जलमूर्तये नमः, ॐ रुद्राय अग्निमूर्तये नमः, ॐ उग्राय वायुमू
र्तये नमः, ॐ भीमाय आकाशमूर्तये नमः, ॐ पशुपतये यजमानमूर्तये
नमः, ॐ महादेवाय सोममूर्तये नमः ॐ ईशानाय सूर्यमूर्तये नमः ।

मूर्तयोऽष्टौ शिवस्यैता पूर्वादिक्रमयोगत

आग्नेयन्ता प्रयोज्यास्तु वेद्या लिङ्गे शिव यजेत् ॥

ततः ॐ महादेव क्षमस्वेति सहारमुद्रया विसर्जयेत् ॥ इति ।

नन्दिपुराणे—गोभूहिरण्यवस्त्रादिवलिपुष्पनिवेदने ।

द्देवो नमःशिवायेति मन्त्रः सर्वार्यसाधकः ॥

सर्वमन्त्राभिरुच्चायमोकाराद्यः षडक्षरः ।

तन्मन्त्रजापी तत्कर्मरतस्तद्रूपमानसः ।

निष्कामो पुरुषो राजन्स रद्रूपदमश्नुते ॥

पञ्चाक्षरमुपक्रम्य भविष्ये—

अपवित्रं पवित्रो वा सर्वावस्था गतोऽपि वा ।

महापातकसंयुक्तो मन्त्रस्यास्य जपे यथा ।

अधिकारी भवेत्सर्व इति वेदेऽप्रवीच्छिव ॥ इति ।

तस्यार्थः—पूर्वोक्त्यर्थापेक्षानुरोधाद्यथाधिकारी भवेत्तथाग्रवीदित्यर्थः ।

तथा— सर्वेषामेव पात्राणां वरं पात्रं महेश्वरः ।

•पतन्तं त्रायते यस्मादतीव नरकार्णवात् ॥

शिवमुद्दिश्य यदत्तं सर्वकारणकारणम् ।

तदनन्तफलं दातुर्भवतीति किमद्भुतम् ॥

दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादीन्नाददीत कदाचन ।

त्यक्तव्यं शिवमुद्दिश्य तदाऽऽदाने न तत्फलम् ॥

आदाने ग्रहणे ।

शिवधर्मे—तस्मात्पुण्यैः फलैः पत्रैस्तोयैरपि च यत्फलम् ।

तदनन्तफलं ज्ञेयं भक्तिरेवात्र कारणम् ॥

तत्रैव— लिङ्गानुलेपनं कार्यं दिव्यगन्धैः सुगन्धिभिः ।

वर्षकोटिशतं दिव्यं शिवलोके महीयते ॥

शिवधर्मे—तस्मात्पुष्पप्रदानेन लिङ्गेषु प्रतिमासु च ।

अशीतिवर्षकोटीनां दुर्गतिं न नरो व्रजेत् ॥

स्कान्दे—शुष्काण्यपि च पत्राणि श्रीवृक्षस्य सदैव हि ॥

प्रदातव्यानीति शेषः ।

भविष्ये—धत्तूरकैश्च यो लिङ्गं सकृत्पूजयते नरः ।

स गोदानफलं प्राप्य शिवलोके महीयते ॥

[विल्वपत्रैरखण्डैश्च लिङ्गं पूजयते सकृत् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥]

तथा— सर्वकामप्रदं विल्वं दारिद्र्यस्य विनाशनम् ।

विल्वपत्रात्परं नास्ति येन तुष्यति शंकरः ॥

तथा— केशकीटादिविद्वानि निशि पर्युपितानि च ।

स्वयंपतितपुष्पाणि त्यजेत्परहृतान्यपि ॥

तथा— देवदारुसमेतं च सर्जंश्रीवासकुन्दुरम् ।

श्रीफलं चाज्यसंमिश्रं दग्ध्वाऽऽप्नोति परां गतिम् ॥

सर्जः शालरसः । श्रीवासः सरलद्रवः । कुन्दुरुः शैलेयमिति स्मार्तः ।

सहकीनिर्यास इति दामोदरः ।

एभ्यः सौगन्धिकं धूपं पद्सहस्रगुणोत्तरम् ।

अगरु शतसाहस्र द्विगुण वा सिताङ्गुलम् ।

गुग्गुल घृतसयुक्त साक्षाद्गृह्णानि शकरः ॥

तथा— तैलेनाऽपि हि यो दद्यात् घृताभायेन मानव ।

तेन दीपप्रदानेन शिववद्राजते भुवि ॥

नन्दिकेश्वरे—अथ भक्त्या शिव पूज्यो नैवेद्यमुपकल्पयेत् ।

यद्यदेवात्मन श्रेयस्तदीक्षाय प्रकल्पयेत् ॥

भविष्ये तु— शालितण्डुलप्रस्थ तु कुर्यादन्न सुसंस्कृतम् ।

शिवाय तु चरु दद्याच्चतुर्दश्या समाहित ॥

शैवसर्वस्वे स्कान्दे—

एनमाम्नफल पक्व य शम्भोर्विनिवेदयेत् ।

वर्षाणामयुत भोगै शिवलोके महीयते ॥

एव मोचाफल पक्व य शिवाय निवेदयेत् ।

सर्वभक्ष्यमहाभोगै शिवलोके महीयते ॥

मोचा कदली । शिवपुराणे—

नैवेद्य घृतसयुक्त मधुपर्क निवेदयेत् ।

अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानव ॥

परिपक्व सुसंस्कृतमाज्यसिक्त सुसंस्कृतम् ।

शिवाय मास दत्त्वा तु शृणु यत्फलमाप्नुयात् ॥

अशेषफलदानेन यत्फल परिकीर्तितम् ।

तत्फल प्राप्नुयान्नित्य सर्व मासनिवेदनात् ॥

[शिवधर्म]—लिङ्गवेदी भवेद्देवी लिङ्ग साक्षान्महेश्वर ।

तयो सपूजनात्स्याता देवी देवश्च पूजितौ ॥

देवीपुराण—सद्य ब्रजेत्ततोऽस्य प्रणाल नैव लब्धयेत् ।

एकीभूतमना रुद्रे य कुर्यान्न प्रदक्षिणम् ॥

छिन्नस्तेन भवेद्मन्यिर्न तस्य पुनरुद्भव ।

भविष्ये—जानुभ्या चैव पाणिभ्या शिरसा च विचक्षण ।

कृत्वा प्रणाम दैवेशे सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥

लिङ्गपुराणे—गन्धधूपनमस्कारैर्मुंलवाद्यैश्च सर्वश ।

यो मामर्चयते तत्र तदा तुष्याम्यह सदा ॥

१ तं क पाठ । २ सर्वभक्ष्यमहा क पाठ । ३ वर्षाणामयुर्नेत्रोक्त पाठ । ४ क नास्ति ।

महाभारते— सर्वलक्षणहीनोऽपि युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 सर्वं तरति तत्पापं भावयन्निश्वमात्मना ॥
 राघवभट्टधृतम्—अधोमुखे वामहस्तेऽर्ध्वास्यं दक्षहस्तकम् ।
 क्षिप्त्वाङ्गुलीरङ्गुलीभिः संयुज्य परिवर्तयेत् ।
 प्रोक्ता संहारमुद्रेयमर्पणे तु प्रशस्यते ।

अर्पणे आत्मनीति शेषः ।

स्कान्दं— निर्माल्यं यो हि मद्भक्त्या शिरसा धारयिष्यति ।
 अशुचिर्भिन्नमर्यादो नरः पापसमन्वितः ॥
 नरके पच्यते घोरे तिर्यग्योनौ च संभवेत् ।
 ब्रह्महाऽपि शुचिर्भूत्वा निर्माल्यं यस्तु धारयेत् ।
 तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रतैः ॥

शुचिः स्नानादिनेत्यर्थः । एवं च—

स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा आप्लुतः शुचिः ॥
 इति कालिकापुराणीयमशुचिविषयमनुपनीतविषयं 'चेति स्मार्तः ।
 बहुचगृह्यपरिशिष्टे—

अप्राह्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
 शालग्रामशिलास्पर्शात्सर्वं याति पवित्रताम् ॥ इति कौर्मै ।

[कृत्यमहार्णवे शिवागमे लिङ्गपूजायां गुणफलसंश्लेषः ।

लयणेन च सौभाग्यं पार्थिवं सार्वकामिकम् ।
 अनेकफलदं भूरिसेकतं परिकीर्तितम् ॥
 ग्रामदं तिलपिष्टोत्थं तुषोत्थं मारणे स्मृतम् ।
 अन्नोत्थमन्नदं प्रोक्तं गुडोत्थं गान्तिवर्धनम् ॥
 गन्धोत्थं गुणदं भूरिशर्करोत्थं मुखप्रदम् ।
 वंशाङ्कुरोत्थं वदयार्थं गोमयं सर्वरोगहृत् ॥
 वंशाद्धि संभवं लिङ्गं सर्वशत्रुनिवर्हणम् ।
 आसुरीलवणोत्थं तु सर्वलोकवशकरम् ॥
 स्तम्भने रजनीपिष्टसंभवं लिङ्गमुत्तमम् ।
 तण्डुलोद्भवपिष्टस्य लिङ्गं सर्वमुखप्रदम् ॥
 दधिदुग्धोद्भवं लिङ्गं कीर्तिग्रामाव्यवर्धनम् ।

दूर्वागुह्यचीसंभूलमपमृत्युनिवारणम् ॥
 इक्षुवृक्षोज्ज्वलं लिङ्गमुच्चाटनकरं परम् ॥
 आगमोक्तनियोगं तु ज्ञात्वा सम्यग्विचक्षणः ।
 वस्तुमात्रस्य कुर्वीत लिङ्गं तत्तत्फलाप्तये ॥
 वार्क्षं दित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामिकम् ।
 आयुष्यं हीरजं श्रेयं रोगहृन्मौक्तिकोद्भनम् ॥
 सुरसकृत्पुष्परागोत्यं वैडूर्यं शत्रुदर्पद्वन् ।
 पद्मरागं च लक्ष्मीदमैन्द्रनीलं यशःप्रदम् ॥
 महाभूतिप्रदं ह्रीं राजतं भूतिवर्धनम् ।
 आरकूटं तथा कास्यं शुल्वं सामान्यभुक्तिदम् ॥
 त्रिपुसीसायसं लिङ्गं शत्रूणां नाशने हितम् ।
 विद्यार्थी लिङ्गसाहस्रं कामार्थी शतपञ्चकम् ॥
 सुहृत्कामं सहस्रं तु वस्त्रार्थी शतमष्टकम् ।
 उच्चाटनपरं चैवमथोक्तं च सहस्रकम् ॥
 मारणार्थी सप्तशतं मोहार्थी शतमष्टकम् ।
 स्तम्भनं तु तदर्थेन मारणे तु तदर्थकम् ॥
 निगडान्मुक्तिकामस्तु सहस्रं तु समाचरेत् ।
 महाराजभये पञ्चसहस्रं सर्वकामदम् ॥
 एकं पापहरं प्रोक्तं द्विलिङ्गं कार्यसिद्धिम् ।
 त्रिलिङ्गं सर्वकामानां कारणं परमाद्भुतम् ॥
 लिङ्गानामयुतं वापि महाराजभयं हरेत् ।
 कारागृहविमुक्त्यर्थमनन्तं कारयेद्बुधः ॥
 डाकिन्यादिभये प्राप्ते सहस्रं कारयेत्तदा ।
 सहस्राणां पञ्चशतं पुत्रकामेन कारयेत् ॥
 कृत्वा नित्यं विधानेन सगुणं पुत्रमाप्नुयान् ।
 लक्ष्मेरुं तु लिङ्गानां यः करोति नरो भुवि ।
 शिव एव भवेन्नित्यं नात्र कार्या विचारणा ॥

एतेषां च प्रतिष्ठापूजादिसर्वं प्रतिष्ठामयूसे वक्ष्यते ।

॥ इति लिङ्गप्रकृतिद्रव्यभेदेन फलभेदः ॥

अथ पञ्चसूत्रलिङ्गम् ।

सिद्धान्तशेखरे—

लिङ्गमस्तकविस्तारं पूजाभागसमं नयेत् ।
 नाहं तभिगुणं कुर्यान्नाहवत्पीठविसृतिम् ॥
 पूजांशत्रिगुणं कुर्यादुन्नतं पठिमुत्तमम् ।
 वृत्तं वा चतुरस्रं वा मध्ये कण्ठसमन्वितम् ॥
 द्विगुणं लिङ्गनाहाच्च कण्ठनाहं समाचरेत् ।
 त्रिमेखलमधश्चोर्ध्वं समं वाऽथ द्विमेखलम् ॥
 लिङ्गमस्तकविस्तारं पङ्कभागं विभजेत्ततः ।
 मेखलामेकभागेन कुर्यात्स्वातं च तत्समम् ॥
 लिङ्गदैर्घ्यसमं कुर्यात्प्रणालं पीठवाह्यतः ।
 विस्तारं तत्समं मूले तदर्धं च तदप्रतः ॥
 जलमार्गः प्रकृतव्यस्तस्य मध्ये त्रिभागतः ।
 कुर्यात्पीठार्धदीर्घं वा प्राणालं च शिवागमात् ॥ इति ।

पूजा शलाका । आभोग उच्चता । नाहः पुष्टता । अयमाशयः—लिङ्ग-
 मस्तकव्यासो लिङ्गोच्चतासमः । व्यासत्रिगुणो नाहः । तावानेव पीठ-
 व्यासः । पीठं च वृत्तं चतुरस्रं वा । प्रणालिका च लिङ्गव्यासवन्मूले वि-
 स्तृता । अत्रे तदर्धो तद्विगुणा सार्धो वा दीर्घेति चन्द्रिकायाम् ।

॥ इति लिङ्गपरिमाणम् ॥

चमत्कारचिन्तामणौ—

. नाचर्था गृहेऽश्मजामूर्तिश्चतुरङ्गलतोऽधिका ।
 न वितस्त्यधिका धातुसंभवा श्रेय इच्छता ॥ इति ।

अथ शालग्रामशिलापरीक्षा ।

विष्णुरहस्ये—गण्डकी सरितां पुण्या चक्रतीर्थं च तत्र च ।
 शालग्रामाभिधं क्षेत्रं तत्र तेषां समुद्भवः ॥
 द्वारदेशे समे चक्रे दृश्येते नान्तरीयके ।
 वासुदेवः स विज्ञेयः शुक्लाभश्चातिशोभनः ॥
 द्वे चक्रे एव संलभे पूर्वभागे तु पुष्कलः ।
 संकर्षणः स विज्ञेयो रक्ताभश्चैव सर्वतः ॥
 प्रद्युम्नः सूक्ष्मचक्रस्तु श्यामवर्णस्तथैव च ।

सुशिरच्छिद्रबहुलो दीर्घाकार. सुशोभन ॥
 अनिरुद्धश्च नीलाभो वर्तुलश्चातिशोभन ।
 अतसीपुष्पसंकाशो विन्दुना परिशोभित ॥
 परितो वर्तुलश्चैव वामन परिकीर्तित ।
 विन्दुत्रयसमायुक्त शङ्खचक्रान्वितो मुखे ॥
 सत्तल्लक्षणसयुक्तो धनुर्वलयपञ्चक ।
 दीर्घदक्षिणक्षामास्यो मत्स्याकृतिसमीपग ॥
 कूर्ममूर्तिर्गर्भवक्तौ दुर्लभ सर्वकामद ।
 वनमालाङ्किता श्यामा वर्तुलाचातिशोभना ॥
 श्रीवत्सकौस्तुभाभ्या च विन्दुना परिशोभिता ।
 सा चैव देवदेवस्य पूजनीया महीक्षिता ॥
 बराहशक्तिलिङ्गस्तु चक्रे च विपमे स्थिते ।
 इन्द्रनीलनिम स्थूलखिरेखालाञ्छित शुभ ॥
 कपिलो नारसिंहस्तु बहुचक्रस्तथोन्नत ।
 वामपार्श्वे स्थिते चक्रे कृष्णवर्णे सविन्दुके ॥
 लक्ष्मीनृसिंहो विख्यातो मुक्तिमुक्तिप्रदायक ।
 पारिजातध्वजी वस्त्री वर्तुल स्यात्सुशोभन ॥
 पुरुषोत्तम स विज्ञेय सर्वसौभाग्यदायक ।
 रेखाद्वितयसयुक्त पद्मचिह्नित एव च ॥
 श्यामो नारायणो देवो नाभिचक्रस्तथोन्नत ।
 ध्वजवस्त्राङ्गुशोपेतश्चतुश्चक्रश्च वर्तुल ॥
 गदाकृतिस्तथा रेखातल्लक्ष्मीर्मध्यदेशत ।
 लक्ष्मीनारायणो देवो ह्यभीष्टफलद शुभ ॥
 चतुश्चक्र सूक्ष्मरन्ध्रो वनमालाङ्कितोदर ।
 लक्ष्मीनारायण प्रोक्तो मुक्तिमुक्तिफलप्रद ॥
 अनन्तचक्रैर्बहुभिश्चिह्नैरप्युपलक्षित ।
 अनन्त स तु विज्ञेय सर्वपूजाफलप्रद ॥
 नानावर्णोऽनन्त स्यान्नागभोगेन चिह्नित ।
 कृष्णवर्णस्तथा विष्णु स्थूलचक्र सुशोभन ॥
 गदाकृतिस्तथा ररया दृश्यते मध्यदेशत ।
 श्रीवरस्तु तथा देवश्चिह्नितो वनमालया ।।

कदम्बमुकुलाकारः सर्वसिद्धिफलप्रदः ।
 त्रिविक्रमो महादेवः श्यामवर्णो महाद्युतिः ॥
 वामपार्श्वे तथा चक्रे रेखा चैव तु दक्षिणे ।
 मधुसूदनः स विज्ञेय एकचक्रो महाद्युतिः ॥
 क्लिग्मवर्णोऽत्रणश्चैव वर्तुलश्च सुशोभनः ।
 श्यामलश्च महासूक्ष्मो दधिविन्दुसमन्वितः ॥
 दधिवामन इत्युक्तः पशुपुत्रधनप्रदः ।
 वामपार्श्वे तथा चक्रे रेखा चैव तु दक्षिणे ॥
 पीतवर्णो धनुःपर्शुलाङ्गलाङ्कितशोभितः ।
 वामेतरे च रामश्च सर्वमृत्युहरः शुभः ॥
 परमेष्ठी तु शुक्लाभः पद्मचक्रसमन्वितः ।
 वर्तुलस्तु तथा पीतः पृष्ठे तु सुपिरः स्मृतः ॥
 ह्यग्नीवोऽङ्कुशाकारो रेखापद्मसमीपगः ।
 बहुरेखासमाकीर्णः पक्षे नीलमथापि वा ॥
 कृष्णवर्णः समाख्यातो महासारस्वतप्रदः ।
 चतस्रो यत्र दृश्यन्ते रेखाः पार्श्वसमीपगाः ॥
 द्वे चक्रे मध्यदेशे तु सा शिला तु चर्तुर्मुखी ।
 कूर्मचक्रे महाभागे श्वेताभा गोसुरान्विता ॥
 शिवनाभिरिति ख्याता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ।
 चक्रं तु केवलं यत्र पङ्कजेन समन्वितम् ॥
 लाञ्छनं वनमालायाः श्रिया मुक्तः स्थितो हरिः ।
 एकं चक्रं शिरोदेशे नानावर्णं मुखे तथा ॥
 सुदर्शनमिति ज्ञेयं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 चतुश्चक्रः श्यामवर्णो भवेदेवो जनार्दनः ॥
 वैकुण्ठो मणिवर्णाभश्चक्रमेकं तथाम्बुजम् ।
 द्वारोपरि तथा रेखा पूजयेत्तं सुखप्रदम् ॥
 गोविन्दः पुण्डरीकाक्षः कृष्णवर्णो महाद्युतिः ।
 दक्षिणे तु गदाचक्रे वामे पर्वतलाञ्छनम् ।
 अर्धचन्द्राकृतिर्देवो हृषीकेशः स उच्यते ॥

अथ तन्महिमा लिङ्गपुराणे—

लिङ्गकोटिसहस्रेस्तु पूजितैर्यत्फलं भवेत् ।

तत्फलं कोटिगुणित शालिग्रामशिलार्चने ॥
शालिग्रामसमीपे तु क्रोशमार्गं समन्तत ।
कीटकोऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नर ॥

तथा— शालग्रामशिलाचक्रं यो दद्यादानमुत्तमम् ।
भूचक्रं तेन दत्तं स्यात्सशैलवनकाननम् ॥

शिववाक्यम्—

अनर्हं मम नैत्रेद्यं पत्र पुष्प फलं जलम् ।
शालग्रामशिलासंगात्सर्वं याति पवित्रताम् ॥
शालग्रामशिलाया तु सदा श्रीविष्णुपूजनम् ।
नित्यं सन्निहितस्तत्र शालग्रामे जगद्गुरु ॥

सदा सन्निहित इत्यनेन प्रतिष्ठादिकं नास्तीत्युच्यते ।
अपूज्या उक्ता —

कपिला कर्भुरा भग्ना बहुचक्रैकचक्रिका ।
वृहन्मुखी बृहच्चक्रा लम्बचक्राऽथवा पुन ॥
अबोमुखी भग्नचक्रा पृजिता दुःखदायिनी ।
अविज्ञाता च वक्रा च रुक्षा स्थूलाऽतिदुःखदा ॥ इति ।
॥ इति शालग्रामशिलापरीक्षा ॥]

अथ गुरुपूजा मात्स्ये—

तत्रोपदेष्टारमपि पूजयेच्च ततो गुग्गुम् ।
न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्तत्रापला क्रिया ॥

शिवपुराणे—

वस्त्राभरणमाल्यानि शयनान्यासनानि च ।
प्रियाणि चात्मनो यानि तानि देवानि वै गुरो ॥ इति ।

अथ वैश्वदेवविधिः ।

नृसिंहपुराणे—पौरुषेण च सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ।
वैश्वदेवं तत इर्याद्वलिर्म तथैव च ॥ इति ।

शानातप — वैश्वदेव. प्रवर्तव्य. पञ्चसूनापनुत्तये । इति ।

मूना हिंसास्थलम् ।

यम — पञ्चसूना गृहस्थस्य वर्तन्तेऽहरह सदा ।

कण्डणी पेपणी चुल्ली जलकुम्भ अवस्परः ॥ इति ।

कण्डणी उलूखलमुसलादि । अचस्कर उत्करः । उपस्कर इति पाठे
शूर्पचालन्यादि ।

वृद्धवसिष्ठः—अनमिकस्तु यो विप्रः सोऽन्नं व्याहृतिभिः स्वयम् ।

हुत्वा शाकलमन्त्रैस्तु शिष्टाद्भूतवलिं हरेत् ॥

अनमिको भार्याऽभावेन श्रौतस्मार्तान्निपरिग्रहाधिकारशून्यः ।

कर्मप्रदीपे—अग्न्यादिगौतमेनोक्तो होमः शाकल एव च ।

अनाहिताग्नेरप्येव युज्यते वलिभिः सह ॥

अग्न्यादिरग्निवाय्वादिदैवत्यभूरादिव्याहृतिकरणकः । अपिरेव-
कारार्थे ।

विष्णुः—प्रजापतिहविर्हुत्वा पूजयेदतिथिं ततः ।

प्रजापतिहविरिति “प्रजापतये स्वाहा” इति हुत्वेत्यर्थः । पूजयेदिति तु
स्वकालीनमनुष्ययज्ञानुवादमात्रं न तु होमोत्तरं तद्विधिः । ज्योतिष्टोमे
शाकलहोमाद्भूता “देववृत्तस्यैनसोऽवयजनमसि” इत्याद्याः पद् शाकल-
मन्त्राः कातीयानां प्रसिद्धाः ।

आश्वलायनगृह्ये—‘अथ सायंप्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् अग्नि-
होत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतयेऽग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां यावापृथि-
वीभ्यां धन्वन्तरय इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे स्वाहेति । सायंशब्दो
रात्रिपरः, प्रातःशब्दोऽहःपरः । सिद्धस्य पक्षस्य अग्निहोत्रदेवताभ्य इति ।
सायमग्निः प्रातः सूर्यः, प्रजापतिरुभयत्र । सोमाय वनस्पतय इत्येकाहुतिः
वनस्पतिशब्दस्य यौगिकत्वेन विशेष्यापेक्षत्वेनासमासंस्थसन्निहितसो-
मपदान्वयात् । यथा “त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेत ” इत्यत्र पात्नीवत-
शब्दस्य त्वाष्ट्रपदान्वयः । अग्निर्वृहस्पतिः सोमो वनस्पतिरित्यादौ वनस्पते-
र्गुणत्वदर्शनाच्च विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यप्येकैवाहुतिः विश्वशब्दस्य सर्वनाम्नो
बुद्धिस्थापेक्षत्वेन सन्निहितदेवशब्दान्वयात् । एवं दशाहुतयो भवन्ति ।
वृत्तिकृतो नारायणस्याप्ययमेवाशयः । इत्येव देवयज्ञः ।

भूतयज्ञमाह स एव—अथ बलिहरणमेताभ्यश्चैव देवताभ्योऽग्न्य ओप-
थियनस्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो यास्तुंदेवताभ्य इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो
यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति
प्रतिदिशं, ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये, विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वेभ्यो भूते-

भ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा, नक्तचारिभ्य इति नक्त, रक्षोभ्य इत्युत्तरत् ।
अथानन्तरमेताभ्य पूर्वोक्ताभ्यो दशभ्य । चकारो वक्ष्यमाणसमुच्चये ।
उदगिन्द्राद्दलेरिन्द्रपुरुपेभ्यो वलिं हरेत् ।

इति कारिकोक्ते इन्द्रादिप्रधानदेवतोत्तरदेशेषु तत्पुरुपेभ्यो वलि ।
पूर्वोक्तदशाहुतिदेवताकोन्वलीन् प्राक्सस्थान् दत्त्वा किञ्चित्स्थल त्यक्त्वा
ऽन्य इत्यादिभ्यो धलीन्दत्त्वाऽन्तराले प्रागादिषु इन्द्रादिभ्यस्तत्पुरुपेभ्यश्च
दत्त्वा तन्मध्ये ब्रह्मणे तच्चतुर्दिक्षु ब्रह्मपुरुषादिभ्यो दद्यात् । प्रथम दिवाचा-
रिभ्यो बल्युक्तेर्वैश्वदेव प्रातरारभ्य इति वृत्तौ । इति भूतयज्ञ ॥

पितृयज्ञमाह—स्वधा पितृभ्य इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा निन-
येत् । शेषग्रहणादानन्तर्यं परप्रयुक्तं च द्रव्यं लभ्यते । दक्षिणा दक्षि-
णस्या दिशि “ दक्षिणादाच्च ” ॥ इति पितृयज्ञ ॥

इदमेव कर्मत्रयं वैश्वदेवशब्दाच्च [देवंभूतयज्ञयोर्विश्वेदेवसम्बन्धेन
तत्परयानात् पितृयज्ञस्य तन्ष्टेयप्रतिपादकत्वेन तदङ्गत्वाच्च ।]

कारिका—गृहस्थो वैश्वदेवारय कर्म प्रारभत दिवा ।

तन्त्र नास्त्यत्र भगवद्भूतिकारवचो यथा ॥

औपासनाभिमान्य वा समिध्याथ हविर्भुजम् ।

पर्यृह्य परिपिच्यामिमलकृत्य च पूर्ववन् ॥

हविष्य एकमादध्यादधिश्चित्यानले च तत् ।

प्रोक्ष्योद्वास्य घृताभ्यक्तं हृदि सव्यं निधाय च ॥

हुत्वा हस्तेन सूर्यायेत्यादिभिर्दशभिस्तन ।

प्रज्ञापतिपदस्योक्तिर्वैश्वदेवे न तु स्मृति ॥

पर्यृहनोक्षणे कुर्याद्देवयज्ञोऽयमीरित ।

एतैर्भुवि धलीन्दत्त्वा प्राक्सस्थानाभिरन्तरान् ॥

मुक्त्वाऽन्तरालं प्राक्सस्थानञ्च इत्यादिभिर्हरेत् ।

इहाऽपि भवति स्वाहाकारो न पितृयज्ञे ॥

अङ्गो हत्वाद्दले प्रत्यगिन्द्रायेति वलिं हरेत् ।

यमायेत्यन्तरालस्य हरेद्दक्षिणतो वलिम् ॥

याम्याद्दलेरुदग्याम्यपुरुपेभ्यो वलिं हरेत् ।

प्राग् ब्रह्मणो वलेर्हुत्वा वरणायेति मन्त्रन ॥

तस्माद्बुद्धं तु वरुणपुरुषेभ्यो वलिं हरेत् ।
 सोमायेत्यन्तरालस्य हरन्दुत्तरतो वलिम् ॥
 सौम्याद्वलेरुदक्सोमपुरुषेभ्यो वलिं हरेत् ।
 जयन्तस्त्वाह स्वाहान्तैर्वलीन्दत्त्वा निरन्तरान् ॥
 मुक्त्वाऽन्तरालमिन्द्रादिदिग्देवानां वलीन्हरेत् ।
 इन्द्रादिवलितः पूर्वं प्राच्यां स्यात्पौरुषो वलिः ॥
 अन्तराले वलीन्हृत्वा शिष्टैर्मन्त्रैरतः परम् ।
 रक्षोभ्य इति सर्वस्माद्वलिमुत्तरतो हरेत् ॥
 भूतयज्ञोऽयमुदितः प्राचीनाधीत्यतः परम् ।
 स्वधा पितृभ्य इत्युक्त्वा दक्षिणरयां तु निर्दपेत् ॥ इति ।

अयं च नराकारः संपद्यते । चक्राकारमप्याह ।

शौनकः—चक्राकारेण यो विप्रः सदा भूतवलिं हरेत् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥ इति ।

अथ गृहवलिः ।

शौनकः—देवयज्ञान्नशेषात्तु गृहद्वारादिषु क्षिपेत् ।

चण्डालपतितादिभ्यो भूतयज्ञान्नशेषतः ।

पितृयज्ञान्नशेषेण वायसेभ्यो वलिं हरेत् ॥ इति ।

गृह्यपरिशिष्टे—“अथास्य शेषेण गृहदेवतानां वलीन्द्वारे पितामहाय प्रकीले रुद्रायाऽथ गृहप्राच्यादिप्रतिदिशं सनवप्रहायेन्द्राय बलभद्राय यमविष्णुभ्यां स्कन्दवरुणाभ्यां सोमसूर्याभ्यामश्विभ्यां वसुभ्यो नक्षत्रेभ्योऽथ मध्ये वास्तोष्पतये ब्रह्मणे प्रागादिभित्तिमूलेषु सिद्धवै वृद्धयै श्रियै कर्त्तव्यं वरुणायोदधानेऽश्विभ्यां हृत्पुलयोर्द्यावापृथ्वीभ्यामुल्लसल-मुसलयोरथ निष्कम्य भूमावप आसिच्य श्चचाण्डालपतितभूतवायसेभ्योऽन्नं भूमौ विकिरेद्ये भूताः प्रचरन्ति दिवा वलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेष्टाः । तेभ्यो वलिं पुष्टिकामो ददामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्ददातु इति । रात्रौ चेन्नक्तं वलिमिति ध्रुवादथ प्रक्षालितपाणिपाद् आचम्य “ शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षम् ” इति जप्त्वाऽन्यानि च स्वस्त्ययनानि । ततो मनुष्ययज्ञपूर्वकं सुञ्जीत ॥ इति ।

अथ मनुष्ययज्ञः ।

मनुः— अतिथिभ्योऽन्नदानं तु नृत्यज्ञः स तु पञ्चमः । इति ।

मार्कण्डेयपुराणे—

आचम्य च ततः कुर्यात्प्राज्ञो द्वाराबलोरुनम् ।
मुहूर्तस्याष्टमं भागमुदीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत् ॥
न मित्रमतिथिं कुर्यान्नैरुप्रामनिवासिनम् ।
अज्ञातकुलनामानं तत्काले समुपस्थितम् ॥
युभुक्षुमागतं श्रान्तं याचमानमकिंचनम् ।
ग्राहणं प्राहुरतिथिं संपूज्यः शक्तितो बुधैः ॥ इति ।

फौर्मै— हन्तकारमथामं वा भिक्षा वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुध्येत परमेश्वरम् ॥ इति ।

अतिथिं परमेश्वरं भावयेदित्यर्थः ।

मनुः— प्रासमात्रं भवेद्भिक्षा अप्रं प्रासचतुष्टयम् ।
अप्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते ॥ इति ।

पराशर.—दद्याच्च भिक्षाप्रितयं परिग्राहन्नन्नचारिणौ ।
इच्छया च तनो दद्याद्विभवे सत्यवारितम् ॥ इति ।

माधवीये पुराणे—

यत्फलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवान् द्विजः ।
सम्यक्पश्चमहायज्ञैर्दृष्टिस्तदवाप्नुयान् ॥ इति ।

व्यासः— पश्चयज्ञास्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमी ।
तस्य नाय च न परो लोको भवति धर्मतः ॥ इति ।

अथ कात्यायनीयो वैश्वदेवानुष्ठानप्रयोगः ।

पश्चमहायज्ञनिमित्तं मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकश्राद्धं कृत्वा वैश्व-
देवार्थं पाकं त्रिधाय ममुद्धृत्याभिषार्य पश्चादग्नेः प्राङ्मुख उपविश्य
दक्षिणं जान्वान्य मणिशोकेनाग्निं पर्युक्ष्यौदनमादाय श्रद्धणे स्वाहा इदं
श्रद्धणे, प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये, गृह्याभ्यः स्वाहा इदं गृह्याभ्यः,
कश्यपाय स्वाहा इदं कश्यपाय, धनुमतये स्वाहा इदमनुमतये, इति
पश्चाद्गुनीर्त्स्वा मणिकसमीपे हुतशेषेणाग्नेन पर्जन्याय नमः इदं पर्जन्याय,
अज्ञो नम इदमज्ञः, पृथिव्यै नमः इदं पृथिव्यै इति प्राङ्मुखमुदङ्मुखं
वा वलिं दत्त्वा दक्षिणोत्तरयोर्द्वारशाखयोर्यथाश्रमं धात्रे नमः इदं धात्रे,
विधात्रे नमः इदं विधात्रे, इति वलिद्वयं दत्त्वा प्रागादिक्रमेण वायवे नमः
इदं वायवे, इति प्रतिदिशं वलिचतुष्टयं दत्त्वा प्राच्यै दिशि नमः इदं प्राच्यै,

दक्षिणायै दिशे नमः इदं दक्षिणायै, प्रतीच्यै दिशे नमः इदं प्रतीच्यै,
उदीच्यै दिशे नमः इदम् उदीच्यै, इति दिग्भ्यश्च यलिं दत्त्वा तदन्तराले
ब्रह्मणे नमः इदं ब्रह्मणे, अन्तरिक्षाय नमः इदमन्तरिक्षाय, सूर्याय नमः
इदं सूर्याय इति बलित्रयं दत्त्वा तदुत्तरतो विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः
इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः, विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो भूतेभ्यः
इति बलिद्वयं दत्त्वा तयोरप्युत्तरतः उपसे नम इदमुपसे, भूतानां पतये
नम इदं भूतानां पतये, इति बलिद्वयं दत्त्वा ब्रह्मादिवलीनां दक्षिणतः
प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पितृभ्यः स्वधा नम इति मन्त्रेण पात्र्यव-
शिष्टान्नेनैकं यलिं दत्त्वा पात्रौ प्रक्षाल्य “यक्ष्मैतत्ते निर्णेजने नमः” इति
निर्णेजनजलं वायव्यां दिश्युत्सृज्येदं यक्ष्मणे इत्युक्त्वा

ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैऋतास्तथा ।

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयाऽर्पितम् ॥

इदं वायसेभ्यः ।

द्वौ श्वानौ श्यामश्वलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ।

ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥

इदं श्वभ्यः ।

देवा मनुष्याः पितरो वयांसि सिद्धाश्च यक्षोरगदैत्यसंघाः ।

प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मयाद्य दत्तम् ॥

इदं देवादिभ्यः ।

पिपीलिकाः कीटपतङ्गिकाद्या बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धवद्धाः ।

तृस्वर्थमन्नं हि मया प्रदत्तं तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥

इदं पिपीलिकादिभ्यः ।

इति काकादिवलीन्वहिर्दत्त्वा पादौ प्रक्षाल्याचम्यातिथिप्राप्तौ पादप्र-
क्षालनपूर्वकं गन्धमाल्यादिभिरभ्यर्च्यान्नं परिविष्य हन्त तेषामिदं मनु-
ष्याय इति संकल्प्य दद्यात् । इति दिक् ।

॥ इति कातीयानां वैश्वदेवः ॥ इति पञ्चमहायज्ञाः ॥

अथ भोजनम् ।

व्यासः—पश्चार्द्रो भोजनं कुर्यात्प्राङ्मुखो मौनमास्थितः ।

हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पश्चार्द्रता मता ॥ इति ।

आश्वमेधिके—आर्द्रपादस्तु मुञ्जीत प्राङ्मुखश्चासने शुचौ ।

पादाभ्या धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुन ॥ इति ।

बौधायन — उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ ऋक्षगासनान्विते ।

चतुरस्र त्रिकोणं वा वर्तुलं चार्धचन्द्रकम् ॥

वर्तयमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥

पेठीनसि.—सौवर्णे राजते ताम्रे पद्मपत्रपलाशयोः ।

भाजने भोजनं कुर्वन्त्रिरात्रफलमश्नुते ॥

एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कास्यभाजने ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥ इति ।

पद्मपलाशपत्रग्रहणं गृहस्थभिन्नपरम् ।

ताम्रपात्रे न मुञ्जीत भिन्ननास्ये मलाविले ॥

पलाशपद्मपात्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत् ।

ब्रह्मचारियतीना तु चान्द्रायणफल भवेत् ॥

इति वृद्धमनुज्यासोत्तेरिति मदनादयः । पलाशो बह्वीपलाश इति स्मृत्यर्थसारे । कास्यपात्रं गृहिमात्रपरम् ।

ताम्यूलाभ्यञ्जनं चैव कास्यपात्रे च भोजनम् ।

यती च ब्रह्मचारी च विधवा च त्रिवर्जयेन् ॥

इति प्रचेतस उक्तेः । पात्र प्राणाहुतिग्रहणोत्तरं यन्त्रादौ स्थाप्यम् ।

न्यस्तपात्रस्तु मुञ्जीत पञ्च प्रासान्महासुने ।

शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं पित्रर्थे तु न चोद्धरेत् ॥

इति व्यासोक्तेः । न्यस्तपात्रः भूमिन्यस्तपात्रः । उद्धृत्य यन्त्रादौ स्थाप्यम् । पित्रर्थे श्राद्धे भूमितो नोद्धरेदित्यर्थः इति मदनादयः ।

तथाच ब्रह्मपुराणे—

पित्र्ये कर्मणि भुञ्जानो भूमौ पात्रं न चालयेत् ॥ इति ।

[तत्रैव—अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।

अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भस्त्याथ वन्दयेत् ॥ इति ।]

गोभिलः—‘अयातः प्राणाहुतिरूपं व्याहृतिभिर्गायत्र्याभिमन्त्र्य ऋतं त्वा सत्येन परिपिञ्चामि इति सायं । सत्यं त्वर्तेन परिपिञ्चामि, इति प्रातः’ इत्यादि । तदनन्तरं वृत्त्यमुक्तं भविष्यत्पुराणे—

भोजनार्त्तिकचिदन्नाभं धर्मराजाय वै बलिम् ।

दत्त्वाथ चित्रगुप्ताय प्रेतेभ्यश्चेदमुचरेत् ॥
 यत्र कचन संस्थानां क्षुत्तृष्णोपहृतात्मनाम् ।
 प्रेतानां तृप्तयेऽश्रय्यमिदमस्तु यथासुखम् ॥ इति ।

तदनन्तरं कृत्यमाह याज्ञवल्क्यः—

अपोशनेनोपरिष्ठादधस्तादभ्रता तथा ।
 अनम्रममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजातिना ॥ इति ।

कौमे— अमृतोपस्तरणमसीत्यपोशानक्रियां चरेत् ॥ इति ।

शौनकः—स्वाहान्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्त्राश्च वायवः ।

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठलम्बा प्राणाहुतिभवेत् ॥

मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः ।

कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्न्याने च जुहुयात्ततः ॥

तर्जनीं तु वह्निः कृत्वा उदाने जुहुयाद्धविः ।

समाने सर्वहस्तेन स(मु)भाद्रायाहुतिर्भवेत् ॥

जिह्वयैव ग्रसेदन्नं दशनेन न संस्पृशेत् ॥ इति ।

जिह्वाग्रसने च विशेष उक्त आश्वमेधिके—

यथा रसं न जानाति जिह्वा प्राणाहुतौ नृप ।

तथा समाहितः कुर्यात्प्राणाहुतिमतन्द्रितः ॥ इति ।

विष्णुपुराणे—

अश्रीयात्तन्मना भूत्वा भुञ्जीतमधुरं रसम् ।

लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः ॥

प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्रीयान्मध्ये च कठिन्ताशनः ।

अन्ते पुनर्द्रवाशी तु धलारोग्यैर्न मुञ्चति ॥

[आं परतम्यः]—

अष्टौ भासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः ॥ इति ।

वृद्धमनुः—[पीत्वापोशानमश्रीयात्पात्रदत्तमगर्हितम् ।

भार्याभृतकदासेभ्य उच्छिष्टं शेषयेत्ततः ॥ इति ।

पुलस्त्यः—]भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात्प्राज्ञः कथंचन ।

अन्यत्र दधिसक्त्वज्यपललक्ष्मीरमध्वपः ॥ इति ।

पल्लं तिलमिश्र ओदनः ।

मनुः—सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ इति ।

अत्र पूर्वार्धे कालद्वयविशिष्टभोजनक्रियाया एव नियमविधेः । षोडश-
तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन्पुग्मासु संविशेत् ॥ इतिवत् ।

अतः सत्यां बुभुक्षायां सति चान्ने भोजनमकुर्वन् प्रत्यवैतीति
विज्ञानेश्वरः । सायंप्रातरेवेति कालान्तरपरिसंख्येति हरदत्तः । इयं
च तदुपपत्तिः । नेयं त्रिदोषा कालान्तरस्य विध्यप्राप्तत्वेन शास्त्रप्राप्तवा-
धरूपदोषाभावात् । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्रेव शशादिभिन्नधादिपञ्च-
नखभक्षणस्य रागप्राप्तत्वेन तद्वावेऽपि दोषाभावः । स्वार्थहानिपरार्थकल्प-
नादोषद्वयवती लक्षणा तु नान्तरेत्याद्येकवाक्यतानुरोधेनाङ्गीकार्या ।
सोढा च 'जातपुत्रः कृष्णकेशोऽभिमादधीत' इत्यत्र वयोविशेषस्य
'अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं वहिवेदि' इत्यत्र च संधिदेशस्य लक्षणा वा-
क्यभेदभिया तत्र तत्र तन्त्रे । सायंप्रातर्मुञ्जीतैवेति नियमविधौ हि
मध्येऽपि भोजनस्य प्राप्तत्वेन तन्निषेधार्थं नान्तरेत्यादि पृथग्वाक्यं स्या-
दिति । अहं तु श्रुवे—नान्तरेत्यादिकमेव विधिप्रत्यययुक्तत्वादन्तरालकाल-
निषेधकम् । पूर्वार्धं त्वर्थवादोऽन्त्यपादश्च । तद्वतावेव सायंप्रातःशब्दाव-
न्तराशब्दार्थनिरूपकौ 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्' इतिन्यायान् 'जामि वा
एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वथ्वौ पुरोडाशायुपांशुयाजमन्तरा यजति' इत्यत्रे-
वान्तराशब्दार्थस्य पुरोडाशाविति । एवं च सायंप्रातःपदयो रात्रिम-
ध्याह्नलक्षणाऽपि युक्ता ।

उपास्य पश्चिमां संध्यां हुत्वार्मिं समुपास्य च ।

मृत्यैः परिशृतो भुक्त्वा नातिगृप्नोऽथ संविशेत् ॥

'मध्यंदिनो मनुष्याणां,' 'मध्यंदिने मनुष्या अशनमभ्यवहरन्ति' इत्या-
दिवाक्यप्राप्तानुवादत्वात् । पूर्वमतद्वये तु त्रिशौ लक्षणातिष्ठेति दिक् ।

* भोजने च पञ्चप्रासभक्षणान्तं मौननियमः ततस्त्वनियमः ।

पञ्चप्रासान्महामौनं प्राणाद्याप्यायनं महन् ॥

इति शृद्धमनूक्तेः । पुराणे—

द्यास्यतो वरुणः शक्तिं जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत् ।

भुञ्जतो मृत्युरायुष्यं तस्मान्मौनं त्रिषु स्मृतम् ॥ ३१

अत्र विशेषः पृथ्वीचन्द्रोदये स्मृतिरत्नावल्याम्—

यवीयान्सपिता यश्च भुक्त्वा आद्विकभोजनम् ।

प्राणामिहोत्रादन्यत्र नासौ मौनं समाचरेत् ॥ इति ।

मौनी वाप्यथवाऽमौनी प्रहृष्टः संयतेन्द्रियः ।

भुञ्जीत विधिवद्विप्रो न चोच्छिष्टानि वापयेत् ॥ इति ।

न प्रकिरेदित्यर्थः ।

पैठीनसिः—लवणं व्यञ्जनं चैव घृतं तैलं तथैव च ।

लेह्यं पेयं च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत् ॥ इति ।

स एव—दर्व्या देयं घृतान्नं तु समस्तव्यञ्जनानि तु ।

तथा—उदकं यच्च पकान्नं यो दर्व्या दातुमिच्छति ।

स भ्रूणहा सुरापश्च स स्तेनो गुरुतल्पगः ॥ इति ।

शातातपः—हस्तदत्तानि चान्नानि प्रत्यक्षलवणं तथा ।

मृत्तिकाभक्षणं चैव गोमांसाशनवत्स्मृतम् ॥ इति ।

आश्वमेधिके—उदक्यामपि चण्डालं श्वानं कुक्कुटमेव च ।

भुञ्जानो नैव पश्येत्तु तदन्नं तु परित्यजेत् ॥

केशकीटावपन्नं च मुखमारुतवीजितम् ।

अन्नं तद्राक्षसं विद्यात्तस्मान्तत्परिवर्जयेत् ॥

शातातपः—अध्यासनोपविष्टश्च यो भुङ्क्ते प्रथमं द्विजः ।

वहूनां पश्यतां सोऽहः पङ्क्त्या हरति कित्त्वपम् ॥

गोभिलः—एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सहभोजने ।

यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं नाश्रीयुरितरेऽप्यनु ॥

मोहात्तु भुङ्क्ते यस्तत्र तप्तसांतपनं चरेत् ।

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् ।

भोजने विन्नकर्ताऽसौ ब्रह्महाऽपि तथोच्यते ॥ इति ।

इदं च गुरुभिन्ने आचान्ते उत्थिते वा बोध्यम् । तदाहोशनाः—

अगुरुभिराचमनोत्थानं चेति पङ्क्तिस्थानां भोजननिपेधकप्रयोजकमिति

श्लेषः । अयं च निपेधो युगान्तरपरः । ‘उच्छिष्टस्याऽपि वर्जनम्’ इति

फलनिपिद्धेषु पाठादिति केचित् । तत्र, एकस्मिन्नुत्थितेऽपीतरपात्र-

स्थान्नस्योच्छिष्टत्वाभावेन तद्वर्जनाप्रसक्तेः । वस्तुतस्तु उच्छिष्टस्यापवर्जन-

मिति पाठः । तदर्थस्तु अपवर्जनं दानम् । तत्तु “ ब्राह्मणायोदङ्कुच्छिष्टं

प्रयच्छेत्” इति मधुपर्के प्रसक्त कलौ निषिध्यते । निरणाथि चेदं
भ्रातृचरणै कलिर्गर्भविदेने ।

वृद्धस्पति — न स्पृशेद्द्वामहरतेन भुञ्जानोऽन्न कदाचन ।

न पादौ न शिरो वस्ति न पदा भाजन स्पृशेत् ॥ इति ।

आदित्यपुराणे—

नोच्छिष्टो ग्राहयेदाज्य जग्ध्वा शिष्ट न सत्यजेत् ।

शूद्रमुक्तावशिष्ट तु नाद्याद्गण्डस्थित त्वपि ॥

प्रद्यपुराणे—

यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यच्च फूत्कारसंयुतम् ।

प्रसृताङ्गुलिभिर्यश्च तस्य गोमासवच तत् ॥

नाजीर्णे भोजन कुर्यात्कुर्यान्नातिबुभुक्षित ।

नार्द्रवासा नार्द्रशिरा देवालयगतोऽथवा ॥

न प्रसारितपादस्तु पादरोपितपाणिमान् ।

न वेष्टितशिराश्चापि नोत्सङ्गकृतभाजन ॥

प्रासशेष न चाश्रीयात्पीतशेष विनेत्र च ।

शाकमूलफलैर्भूणा दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ॥

बहूना भुञ्जता मध्ये नाश्रीयाच्च त्वरान्वित ।

घृथा न विभिरेदन्नं नोच्छिष्टश्च क्वचिदन्नजेत् ॥

शूद्रमनु — न विनेत्र च भुञ्जीत द्विज स येन पाणिना ।

नैकहरतेन च जलं शूद्रेणार्जित विनेत् ॥

पिवतो यत्पततोय भाजने मुरनि सृतम् ।

अभोज्य तद्भवेदन्न भोक्तो भुञ्जीत त्रिलिपम् ॥

पीतावशेषित तोय प्राद्वणो न पुन विनेत् ।

पिबेद्यदि हि ततोय द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ।

कोमें— नार्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्द्रवस्पर्श ।

न भिन्नभाजने रैर न भूम्या न च पाणिषु ॥

नोच्छिष्टो घृतमादद्यान्न मूर्धान स्पृशन्नपि ।

न प्रद्व्य कीर्तयन्वापि न निःशेषं न भायंया ।

नाङ्गारे न च नाफाशे न च देवालयादिषु ॥ इति ।

भार्ययेति सहयोगे तृतीया ।

शातातप — उद्धृत्य पामहस्तेन यत्तोय विनति द्विज ।

सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः ॥

अत्रिः— तोयं पाणिनखस्पृष्टं ब्राह्मणो न पिवेत्कचित् ।

सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवं मनुरश्वीत् ॥

याज्ञवल्क्यः—

संधिन्यनिर्देशावत्सागोपयः परिवर्जयेत् ।

औष्ट्रमेकशफं खैणमारण्यकमयाविकम् ॥ इति ।

औष्ट्रमिति विकारमात्रे तद्धितः तेनोष्ट्रसंबन्धि मांसाद्यपि 'निपिद्धम् ।

गौतमः— 'गोश्च क्षीरमनिर्देशायाः सूतकेऽजामहिष्योश्च नित्यमायिकमपेयमौष्ट्रमैकशफं च स्यन्दिनीयमसूसंधिनीनां विवत्सायाश्च' इति । अत्र विवत्साया गोरेव वर्ज्यं न महिष्यादेरपि गोत्वसमवायिबयोविशेषस्यैव वत्सपदशक्यत्वेन महिष्यादेरपत्ये तदप्रसक्तेः । एतेन 'विवत्सागवादिः' इति हरदत्तीयमादिपरं परास्तम् । स्यन्दिनी प्रस्रवत्तनी । यमसूर्यमलजननी । संधिनी सर्गर्भा, सायं प्रातर्वातिक्रम्य या दुग्धे सा वा योजितान्यथत्सा वा । अन्त्यव्याख्याने विवत्सापदं पुनरुक्तमिति केचित् तन्न, तदर्थयोः परस्परव्यभिचारात् । विज्ञानेश्वरोऽप्येवमेवाभिप्रैति ।

श्लोकगौतमः—

कलहभ्रमणप्रावचक्रस्योच्छ्रलस्य च ।

एतेषां निन्दो यावत्तावत्कालमभोजनम् ॥

काल्यायनः—

चण्डालपतितोदक्यावाक्यं श्रुत्वा द्विजोत्तमः ।

भुञ्जीत प्रासमाद्यं तु दिनमेकमभोजनम् ॥

[घृहस्पतिः]—

अप्येकपङ्क्त्यां नाश्रीयाद्वाक्षणैः स्वजनैरपि ।

को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥

एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यदुरात्मनाम् ।

सर्वेषां तत्समं तावद्यावत्पङ्क्तिर्न भिद्यते ॥

अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सटिलेन च ।

द्वारेणैव च मार्गेण पङ्क्तिर्भेदो बुधैः स्मृतः ॥ इति ।

पराशरः— यो वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।

वामपादकरः स्थित्वा तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ इति ।

वामपादे करो यस्येत्यर्थ । स्थित्वाऽनुपविश्य ।

मनु—आयुष्य ग्राह्मुरसो भुङ्क्ते यशस्य दक्षिणामुत्तर ।

श्रिय प्रत्यह्मुरसो भुङ्क्ते ऋत भुङ्क्ते उदह्मुरस ॥ इति ।

दक्षिणामुत्तरभोजननिषेधस्तु नित्यभोजनपर ।

अथ भोजनोत्तराङ्गानि ।

देवद — भुक्तोऽच्छिद्य समादाय सर्वस्मार्त्तिकचिदाचमन् ।

उच्छिद्यभागधेयेभ्य सोदरं निर्वपद्भुवि ॥ इति ।

तत्र मन्त्र —

रौरवऽपुष्यनिलये पद्भारुदनिगासिनाम् ।

उच्छिद्योदकमिन्दूनामक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥ इति ।

व्यास — 'ततस्तृप्त सन्नमृतापिधानमसीत्यप प्राश्य तस्मादेशान्म-
नागपसृत्य विधिवदाचामेत्' इति ।

श्लोकगौतम —

गण्डूपस्याथ समये तर्जन्या वनचालनम् ।

कुर्यात् यदि मूढात्मा रौरवे नरक पतेत् ॥ इति ।

तथा— तस्मिन्नाचमन कुर्याद्यत्र भाण्डऽथ भुक्तवान् ।

यद्युत्तिष्ठति नाचान्तो भुक्तवानासनात्तत ।

ज्ञान सद्य प्रकुर्यात् सोऽन्यथाऽप्रयतो भवेत् ॥ इति ।

व्यास— हस्त प्रक्षाल्य गण्डूप यः पिनेदविचक्षणः ।

स देवाश्च पितृश्चैव ह्यात्मान चैव घातयेत् ॥ इति ।

कौर्मै— आचान्त पुनराचामेदायगौरितिमन्त्रत ।

द्रुपदा वा त्रिरावृत्य सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥

प्राणाना मन्धिरसीत्यालभेद्बृहदय तत ।

आचम्याङ्गुष्ठमानीय पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ॥

निःस्त्रावयेद्ब्रह्मजलमूर्ध्वहस्त समाहित ।

हुतानुमन्त्रण कुर्यात्श्रद्धायामितिमन्त्रत ॥

अष्टाक्षरं स्वात्मान योजयेत् ब्रह्मणेति हि ।

सर्वेषामेव यागानामात्मयाग पर स्मृत ।

योऽनेन विधिना कुर्यात्स याति ब्रह्मण पदम् ॥ इति ।

त्रिण्यपुराणे—विष्णुरत्ता तथैवान्न परिणामश्च वै तथा ।

सत्येन तेन वै भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥

इत्युद्यार्थं स्वहस्तेन परिमृज्यात्तधोदरम् ।

अनायासप्रदायीनि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ॥ इति ।

अग्निः— आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् ।

उद्धृतोऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मृज्यते मही ॥

भूमावपि हि लिप्तायां तावत्स्यादशुचिः पुमान् ।

आसनादुत्थितस्तस्माद्यावन्न स्पृशते महीम् ॥ इति ।

मार्कण्डेयः—

भूयोऽप्याचम्य फर्तव्यं ततः ताम्बूलभक्षणम् । इति ।

वसिष्ठः— सुपूगं च सुपत्रं च चूर्णेन च समन्वितम् ।

अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं वर्जयेद्द्रुधुधः ॥

एकपूगं सुखारोग्यं द्विपूगं निष्फलं भवेत् ।

अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं च ह्यधिकं नैव दुष्यति ॥

पर्णमूले भवेद्ब्रूयाधिः पर्णाग्रे पापसंभवः ।

जीर्णपर्णं क्षिपेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥

तस्मादग्रं च मूलं च शिरां चैव विशेषतः ।

जीर्णपर्णं वर्जयित्वा ताम्बूलं खादयेद्द्रुधुधः ॥ इति रविः ।

अथ भोजनोत्तरं कृत्यम् ।

दक्षः— इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठसप्तमकौ नयेत् ।

अष्टमे लोकयात्रा तु बहिःसंध्या ततः पुनः ॥

यमः— रवेरस्तमयात्पूर्वं घटिकैका यदा भवेत् ।

सायंसंध्यामुपास्याथ कुर्याद्धोमं च पूर्ववत् ॥

दीपकालः संपदे—

रवेरस्तं समारभ्य यावत्सूर्योदयो भवेत् ।

यस्य तिष्ठेद्द्रुहे दीपस्तस्य नास्ति दरिद्रता ॥

आयुर्दः प्राङ्मुखो दीपो धनदः स्यादुदङ्मुखः ।

प्रत्यङ्मुखो दुःखदोऽसौ ह्यग्निदो दक्षिणामुखः ॥

संध्यावन्दनं पूर्वमुक्तं तत्र विशेषमाह ।

व्यासः— जपेद्धारुणमन्त्रांस्तु इममेवरुणादिकान् ।

चतुर्भेन्त्रान्विशेषज्ञः संख्याफलमयापुयात् ॥

संध्यावन्दनाकरणे जमदग्निः—

एकाहं चाप्यतित्रम्य संध्यावन्दनकर्म च ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा गायत्र्याश्चायुतं जपेत् ॥
द्विरात्रे द्विगुणं प्रोक्तं त्रिरात्रे त्रिगुणं भवेत् ।
त्रिरात्रात्परतश्चेत्स्याच्छृष्ट एव न संशयः ॥

फालातिक्रमे पारिजाते गौतम —

संध्याकाले त्वतित्रान्ते रनात्वाऽऽचम्य यथाविधि ।
जपेदष्टशतं देवीं तत्र. संध्या ममाचरेत् ॥ इति ।

वासिष्ठस्तु—

फालातिक्रमणे चैत्र त्रिसध्यमपि सर्वदा ।
चतुर्थार्घ्यं प्रकुर्वीत भानो र्याहृतिसंपुष्टम् ॥

यमस्तु— प्राणायामत्रयं प्रातः संगवे त्रिगुणं चरेत् ।
मध्याह्ने त्रिगुणं प्रोक्तमपराह्णे चतुर्गुणम् ।
सायाह्णे पञ्चगुणकं संध्यातिक्रमणे भवेत् ॥
यदा “दीध्येति” मन्त्रं वै सप्तवारं जपेद्यदि ।
अकाले कुर्वतः कर्म काले काले कृतानि तु ॥

भवन्तीति शेष । आद्धभोजने तु गर्ग —

दशहृत्त्व पिपेदापो गायत्र्या आद्धभुक् द्विजः ।
ततः संध्यामुपासीत शुद्धयेत्तु तदनन्तरम् ॥

इदं तु संध्याधिकारार्थं न तु आद्धभोजनप्रायश्चित्तमिति नृसिंहः ।

प्रायश्चित्तमेवेत्यन्ये, तत्तु गुरुरप्रायश्चित्तान्तराशक्ताविति ।

अथ सायं होमकालः ।

फाल्गुणायन —

सूर्येऽस्तशैल संप्राप्ते पङ्क्ति पङ्क्तिरिहाङ्गुलैः ।
प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासा च दर्शनान् ॥

तथा — यावत्सम्यक् न भाव्यन्ते नभस्युक्षाणि सर्वत ।
न च लोहितमायाति तावत्सायं च हूयते ॥ इति ।

अथ स्वापः ।

गार्ग्यः— शुचिदेशं विविक्तं तु गोमयेनोपलेपयेन् ।
 वैदिकैर्गार्गुडैर्मन्त्रैरभिमन्त्र्य स्वपेत्ततः ॥
 मङ्गल्यं पूर्णकुम्भं च शिरःस्थाने निधापयेन् ।
 आधौतशुष्कपादस्तु स्वाचान्तः शयने शुचौ ॥
 अभीष्टदेवतां स्मृत्या संविशेन्मङ्गलध्वनौ ।
 रात्रिसूक्तं जपेद्रात्रौ रात्रिशामो भवेन्नरः ॥

[क्षामः शान्तः ।]

तथा— पूर्वरात्रे व्यतीते तु स गच्छेद्रतिमन्दिरम् ।
 पादौ प्रक्षालयेत्पूर्वं पश्चाच्छय्यां समाविशेन् ॥
 धौतवस्त्रं च ताम्बूलं संयोगे च शुभावहम् ॥

अथ स्त्रीकृत्यम् ।

भर्तुः पादौ नमस्कृत्य पश्चाच्छय्यां समाविशेन् ।

अथ रतिः ।

संस्मृत्य परमात्मानं फंतीजङ्घे प्रसारयेत् ।
 योनिं स्पृष्ट्वा जपेत्सूक्तं “विष्णुर्योनिं” प्रजापतेः ।
 रेतः सिञ्चेत्ततो योन्यां तस्माद्गर्भं विभर्ति सा ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—पोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन्नुग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येण पर्वाण्याद्याश्चतस्रस्तु बर्जयेत् ।

यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ॥ इति ।

कामे— ऋतुकालाभिगामित्वं स्वदारेषु रतान्मनः ।

पर्ववर्ज्यं गृहस्थस्य ब्रह्मचर्यमुदाहृतम् ॥ इति ।

एवंप्रकारेण गच्छतः आद्धादौ न ब्रह्मचर्यक्षतिदोष इति मिताक्षरा-
 याम् । पञ्चदशदिनपर्यन्तं गमनाभावेऽन्त्यदिने च आद्धप्रसक्तौ तद्दिने
 गच्छतो दोषाभावपरमिति हेमाद्रिः । प्रमाणं त्वत्र चिन्त्यम् ।

भृशुः— तास्मान्नाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी तथा ।

त्रयोदशी च शेषारतु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥ इति ।

तथा— षष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनम् ।

कृत्वा सचैलं स्नात्वा तु वारणीभिश्च मार्जयेत् ॥

मनु — अमावास्याष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी ।
ब्रह्मचारी भोगेन्नियमप्यृतौ स्नातको द्विज ॥ इति ।

तथा — स्त्रीणां तु प्रेक्षणात्स्पर्शाद्वास्यशृङ्गारभाषणात् ।
स्पन्दते ब्रह्मचर्यं च न दारेष्वृतुसगमान् ॥ इति ।

तथा — ऋतौ तु गर्भं शङ्कित्वा स्नानं मैथुनिन स्मृतम् ।
अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत् ॥ इति ।

विष्णु — कृतपादादिशौचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
गच्छेच्छय्यामस्फुटितामपि दारमयीं नृप ॥ इति ।

गच्छेच्छय्या शयनार्थमित्यर्थः । शयने विधिमाह हारीत — 'सुप्रक्षालितचरणं सर्पतो रक्षा कृत्वोदकपूर्णघटादिमङ्गलोपेत आत्माभिरुचितामनुपहताम् "सूत्रामाण"मिति पठन् शय्यामधिष्ठाय रात्रिमूक्तं जप्त्वा विष्णुं नमस्कृत्य 'सर्पापसर्पं भद्रं ते' इत्येतत् श्लोकद्वयं जप्त्वेष्टदेवतास्मरणं कृत्वा समाधिमास्थायान्याश्च वैदिकान्मन्त्रान्सावित्रीं जप्त्वा मङ्गलं शुचिं शङ्खं च शृण्वन् दक्षिणाशिरा स्वपेत्' इति ।

विष्णुपुराणे—

रात्रिसूक्तं जपेत्स्मृत्वा देवाश्च सुखशायिनः ।

नमस्कृत्वाऽन्यथं विष्णुं समाधिस्थं स्वपन्निशि ॥ इति ।

सुखशायिनो देवा गोभिलेन प्रदर्शिता —

अगस्तिर्मांश्वश्रीयं मुचुतुन्दो महामुनिः ।

पश्चिं लो मुनिरास्तीमं पश्चैते सुखशायिनः ॥ इति ।

दक्षिणशिरा इति प्रदर्शनार्थम् । तथा विष्णुपुराणे—

प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथवा नृप ।

सदैव स्वपतं पुंसो विपरीतं तु रोगदम् ॥ इति ।

हारीतोऽपि— 'न तिर्यग्दक्षप्रत्यश्रशिरा षोणशिरा पश्चिमशिरा उत्तरशिराश्च' इति । दिग्दिशेषेण फलविशेषेण उक्ते मार्गण्डेये—

प्राग्शिरःशयने विगद्भनमायुश्च दक्षिणे ।

पश्चिमे प्रयत्ना चिन्ता दानिशृङ्गयोत्तरे ॥

स्थलविशेषे दिग्दिशेषमाह गार्ग्यं —

स्वगृहे प्राग्शिरा शयनं चापुनं दक्षिणाशिराः ।

प्रत्यङ्कशिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदङ्कशिराः ॥ इति ।

तथा— यानिकानि च पुष्पाणि यत्किञ्चिदनुलेपनम् ।

अलक्ष्मीपरिहारार्थं नित्यं कुरु युधिष्ठिर ॥

शयने वर्ज्यस्थानान्याह मार्कण्डेयः—

शून्यालये स्मशाने च एकवृक्षे चतुःपथे ।

महादेवालये वापि मातृवेश्मनि न स्वपेत् ॥

न यक्षनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा ।

धुलच्छायासु च तथा शर्करालोष्ट्रपांसुषु ॥

न स्वपेद्य तथा दर्भे विना दीक्षां कथंचन ।

धान्यगोधनविप्राणां गुरूणां च तथोपरि ॥

नाकाशे सर्वतः शून्ये न च चैत्यद्रुमे तथा ॥ इति ।

निविद्धशय्योक्ता विष्णुपुराणे—

न विशालां न वा भग्नां नासमां मलिनां तथा ।

न च दन्तमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्मृताम् ॥

न तु जन्तुमयीमित्यपि कचित्पाठः । दन्तमयीं मृतहस्तीदन्तमयी-
मित्यर्थः ।

तथाच वनैव—

मृतदन्तमये विशुद्धे दर्भे पलाशजे ।

न शयीत नरो धान्ये शयने पञ्चदारुजे ॥

पञ्चदारुणि चोक्तानि चूतजम्बूद्रुमास्तथा ।

अश्मपीठोत्थिताश्चैव घटसिक्ततरुस्तथा ॥

करिभ्रमकृते चैव न शयीत कचिन्नरः ॥ इति ।

स्वापकालमाह दक्षः—

प्रदोपपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासे न योजयेत् ।

यामद्वयं शयानस्तुं प्रह्वभूयाय कल्पते ॥ इति ।

तथा— निद्रासमयमासाद्य ताम्बूलं घटनात्त्यजेत् ।

पर्यङ्कात्प्रमदां भालात्पुण्ड्रं पुष्पाणि मस्तकात् ॥

॥ इति शयनविधिः ॥

यदेतदुक्तमाह्निकमेतदकरणे प्रत्यवाय उक्तः कौर्मै—

इत्येतदखिलं प्रोक्तमहन्यहनि वै द्विजाः ।

श्राद्धणानां कृत्यज्ञानमपवर्गफलप्रदम् ॥
 नास्तिऋत्यादधवाऽऽलस्याद्ब्राह्मणो न करोति यः ।
 स याति नरकान्घोरान्काकयोनीं च जायते ॥
 नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्त्वाऽऽश्रमविधिं स्वप्नम् ।
 तस्मात्कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः ॥ इति ।

स्वप्नफलानि ।

अथ रात्रौ स्वप्नफलनिर्णयः । तत्रादौ स्वप्नदर्शनाप्रस्थामाह वैद्यः —
 सर्वेन्द्रियव्युपरतौ मनोऽनुपरतं यदा ।

विषयेभ्यस्तदा स्वप्नं नानारूपं प्रपश्यति ॥

स च स्वप्नो द्विविधः, इष्टफलोऽनिष्टफलोश्चेति । तत्र सामान्यत
 इष्टफलो यथा—

नत्रीसमुद्रतरणमाराशगमनं तथा ।

भास्वरोदयनं चैव प्रज्वलन्तं हुताशनम् ॥

ग्रहनक्षत्रताराणां चन्द्रमण्डलदर्शनम् ।

हर्म्यमारोहणं चैव प्रासादगिरसोऽपि वा ।

गवमादीनि संदृश्य नरः सिद्धिमराप्नुयात् ॥

स्वप्ने तु मदिगपानं वसामासस्य भक्षणम् ।

त्रिभिविष्टानुलेपं च रुधिरणाभिपेचनम् ॥

भोजन दधिभक्षस्य श्वेतप्रस्नानुलेपनम् ।

रत्नान्याभरणादीनि स्वप्ने दृष्ट्वा प्रसिष्यति ॥

देशविप्रथ्वजन्तुप्रतुपपङ्कजपार्थिवान् ।

शुष्टुपुष्पाम्बरधरान्प्रशस्ताभरणाङ्गना ॥

शृपेभपर्वतश्रीगिफलिशृश्राभिरोहणम् ।

दर्पणाभिप्रमात्यातिस्तरणं च महाम्भसाम् ॥

दृष्ट्वा स्वप्नेऽर्धलाभं स्याद्भारिमुत्थं जायते ॥ इति ।

सामान्यतोऽनिष्टफलो यथा—

सूक्ष्मिनुकवल्मीकपारिभक्षाभिरोहणम् ।

तैलकार्पासपिण्याकटोदायानिर्दिपणये ॥

विराहदृरणं स्वप्ने रणप्रगवम्भारणम् ।

श्लोत्सत्पृष्ठां सेतुं पङ्कनामाय भोजनञ्च ॥ इति ।

तदेवं द्विगुणस्यापि स्वप्नस्य दर्शनकालभेदेन फलभेदः स्वप्नाध्याये—

स्वप्नास्तु प्रथमे यामे संवत्सरविपाकिनः ।
द्वितीये चाष्टभिर्मासैस्त्रिभिर्मासैस्त्रियामके ॥
चतुर्थयामे यः स्वप्नो मासेन फलदः स्मृतः ।
अरुणोदयवेलायां दशाहेन फलं भवेत् ।
गोविसर्जनवेलायां सद्य एव फलं भवेत् ॥ इति ।

अथ विशेषत इष्टफलाः स्वप्नाः—

यस्तु पश्यति वै स्वप्ने राजानं कुञ्जरं हयम् ।
सुवर्णं घृपभं गां वा कुटुम्बं तस्य वर्धते ॥
आरोहणं गोघृपकुञ्जराणां प्रासादशैलाप्रवनस्पतीनाम् ।
विष्टानुलेपो रुदितं मृतं वा स्वप्नेष्वगम्यागमनं च धन्यम् ।
क्षीरिणं फलिनं घृक्षमेकाकी योऽधिरोहति ।
तत्रस्थः स विवृष्येत धनं शीघ्रमवाप्नुयात् ॥
यस्य श्वेतेन सर्पेण प्रस्यते दक्षिणः करः ।
सहस्रलाभस्तस्य स्यादपूर्णे दशमे दिने ॥
उरगो घृश्चिको वाऽपि जले प्रसति यं नरम् ।
विजयं चार्थसिद्धिं च पुत्रं तस्य विनिर्दिशेत् ॥
प्रासादं शैलमारुह्य समुद्रं तरते नरः ।
अपि दासकुले जातो राजा भवति वै घृवम् ॥
यस्तु मध्ये तडागस्य मुङ्गे च घृतपायसम् ।
अखण्डपुष्करे पत्रे तं विद्यात्पृथिवीपतिम् ॥
बलाकां कुक्कुटीं कौश्वीं दृष्ट्वा यः प्रतिबुध्यति ।
कुलजां लभते कन्यां भार्यां स प्रियवादिनीम् ॥
निगडैर्वध्यते यस्तु बाहुपाशेन वा पुनः ।
पुत्रो वा जायते तस्य धनं शीघ्रमवाप्नुयात् ॥
आसने शयने याने शरीरे वाहने गृहे ।
ज्वलमाने विवृष्येत तस्य श्रीः सर्वतोमुखी ॥
आदित्यमण्डलं स्वप्ने चन्द्रं वा यदि पश्यति ।
व्याधितो मुच्यते रोगादरोगी श्रियमाप्नुयात् ॥
रुधिरं पिबति स्वप्ने सुरां वापि तथा नरः ।
प्राङ्मणो लभते विद्यामितरो लभते धनम् ॥

शुक्लाम्बरधरा नारी शुक्लगन्धानुलेपना ।
 अवगृह्णति यं स्वप्ने श्रिय तस्य विनिर्दिशेत् ॥
 पादुकोपानहौ छत्र लब्ध्वा य प्रतिबुध्यते ।
 अंसि वा निर्मल तीक्ष्ण साध्वन्नं तस्य निर्दिशेत् ॥
 रथाङ्गं वृषसयुक्तमेकाकी य प्ररोहति ।
 तत्रस्य स प्रबुध्येत धनं शीघ्रमवाप्नुयात् ॥
 दधिलाभे भवेद्यो घृतलाभे घृव यश ।
 घृताशने घृव. हेशो यशस्तु दधिभक्षणे ॥
 आन्त्रैस्तु वेष्टितो यो वै नगरऽपि गृहेऽपि वा ।
 गृहे माण्डलिको राजा नगर पार्थिवो भवन् ॥
 मानुषाणि च मासानि स्वप्नान्ते यस्तु पश्यति ।
 हरितानि तु पक्वानि शृणु तस्य च यत्कलम् ॥
 पद्भक्षणे शत लाभ सहस्र पादुभक्षणे ।
 राज्य शतसहस्र वा भवद्द्वै शीर्षभक्षणे ॥

सर्वाणि शुष्ठान्यपि शोभनानि कार्पासतरोदनभस्मचर्यम् ।
 सर्वाणि कृष्णान्यतिनिन्दितानि गोहस्तिदेवद्विजराजिवर्ज्यम् ॥
 क्षीर पिबति य. स्वप्ने सपेन दोहने घृत ।
 सोमपान भवेत्तस्य भुक्त्वा भोगानशेषत ॥
 दधि टप्पा भवतीतिगोधूमैश्च धनागम ।
 यवाद्यशागम विन्याहाभ सिद्धार्थकादपि ॥
 नागपत्र लभेन् स्वप्ने कर्पूरमगद तथा ।
 चन्दन पाण्डुर पुष्प तस्य श्री सर्वतोमुग्धी ॥ इति ।

॥ इति विशेषत इष्टप्रत्या स्वप्ना ॥

अथ विश्वतोऽनिष्टप्रत्या स्वप्ना । तत्र शौनक —

अथ स्वप्नानि कश्यन्त दुर्निमित्तानुत्तानि तु ।
 आदित्यं वाय चन्द्र वा विगतच्छक्ति तथा ॥
 पतन्तं वाय नभश्च तारकादीश्च वा यदि ।
 धीशेन मानव स्वप्ने मरण शोचमानुषान् ॥

स्वप्नाध्याये—

अशोक करवीरं वा पत्रासं वाय पुष्टिमम् ।
 स्वप्नान्ते यस्तु पश्येत् नर शोचमानुषान् ॥

नावमारोहयेद्यस्तु नदीनां च समुत्तरे ।
 प्रवासं निर्दिशेत्तस्य शीघ्रं च पुनरागमम् ॥
 रक्ताम्बरधरा नारी रक्तगन्धानुलेपना ।
 अवगृह्णाति यं स्वप्ने मृत्युं तस्य विनिर्दिशेन् ॥
 तैलेनाभ्यक्तकायस्तु पयसा तु घृतेन वा ।
 स्नेहेन वा तथान्येन व्याधिं तस्य विनिर्दिशेन् ॥
 केशा यस्य विशीर्यन्ते यदि दन्ताः पतन्ति वा ।
 अर्थनाशो भवेत्तस्य पुत्रो वा यदि नश्यति ॥
 खरोष्ट्रमाहिपरथमेकाकी यः प्ररोहति ।
 तत्रस्थः स तु बुध्येत मृत्युं शीघ्रमवाप्नुयान् ॥
 कर्णनासाकरादीनां छेदनं पङ्कमज्जनम् ।
 पतनं दन्तकेशानां पक्षमांसस्य भक्षणम् ॥
 खरोष्ट्रमाहिपिं यानं तैलाभ्यङ्गं च मृत्यवे ॥

इति विशेषतोऽनिष्टफलाः स्वप्नाः ।

॥ इति स्वप्नफलनिर्णयः ॥

स्वस्थारिष्टानि ।

अथ स्वस्थारिष्टानि—

अरुन्धनीं ध्रुवं चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।
 आयुर्हीना न पश्यन्ति चतुर्थं मातृमण्डलम् ॥
 देहेऽप्यरुन्धती जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते ।
 ध्रुवोर्मध्यगतं मध्यं तारका मातृमण्डलम् ॥
 आकीर्णश्रवणे यस्य न घोषं शृणुयात्तथा ।
 नभोमन्दाकिनीमिन्दोऽञ्जयां नेक्षेद्गतायुपः ॥
 पांसुपङ्कादिषु न्यस्तं खण्डं यस्य पदं भवेत् ।
 पुरतः पृष्ठतोऽवापि सोऽष्टौ मासान् जीवति ॥
 हानान्मुलिप्लगात्रस्य यस्यास्यं प्राक् प्रशुष्यति ।
 गात्रेष्वार्षेपु सर्वेषु सोऽर्धमासं न जीवति ॥

दुःस्वप्नशान्तिः ।

अथ दुःस्वप्नशान्तिमाह शौनकः—

एवमादीनि चान्यानि श्रुत्युक्तानि वदूनि च ।

स्वप्नोत्पातानि चैतेषां फालरात्र्यधिदेवता ॥

पूजाविधानं पूर्वोक्तं कुर्यादत्रापि यत्नतः ।

पूर्वोक्तमिति रात्रिसूक्तकल्पवदित्यर्थः । रात्रिसूक्तकल्पश्च ग्रन्थगौ-
र्वभयात् लिखितः ।

होमं धुर्यात्प्रयत्नेन रात्रावेव द्विजोत्तमः ।

उत्तेनैव विधानेन सघृतं पायसं हुनेत् ॥

उत्तेन विधानेनेति स्वगृह्योक्तविधानेनेत्यर्थः ।

प्रत्यूचं पायसं हुत्वा रात्रिव्यव्यदिति क्रमान् ।

अष्टोत्तरशतं हुत्वा सूक्तेनानेन वित्तमः ॥

स्वप्राधिपतिमन्त्रेण फालरात्रनाममन्त्रेणेत्यर्थः ।

ततः स्थिष्टृष्टं हुत्वा होमशेष समापयेत् ।

पूर्वोक्तमभिप्रेतं यत्तदत्रापि विधीयते ॥

पूर्वोक्तं ग्रहयशोक्तमित्यर्थः ।

गुरवे दक्षिणां दद्याद्ब्रह्मं पशूनि ॥

यद्यन्ति दक्षिणाभावोऽप्यजतो होमकर्मणि ।

हिरण्यं दक्षिणा दद्यात्तदानीमेव वा सुधः ॥

वस्त्रयुग्मादि सरलं तद्धोत्रे प्रतिपादयेत् ।

प्राप्तगान्भोजयेच्छतया सुशीलान्वेदपारगान् ॥

भक्ष्यैश्च पायसाद्यैश्च रत्नानि सुवृत्ति च ।

अनेन विधिना यस्तु शान्तिं कुर्वीत शक्तिः ।

तस्य वर्षशतायुष्यं भवत्येव न संशयः ॥ इति ।

वर्षेणतीनरात्रिजागुभसंगमस्य

साभिष्यभात्रि कृतिशालिनि मय्यदमे ।

ग्याता भगेह नगरी भुवि तत्र राजा

रात्रीन्लोचनरतो भगवन्तदेवः ॥

इतिधीमेगरथंशापंगमहात्तजाधिराजधीमगयन्तदेयोषोजितेन

मीमांसापारावारपाटीणपुरीणमट्टशंकरभट्टामज्जमट्ट-

नान्दकण्ठट्टने भगवन्तभास्करे व्याचारमयूगो

द्वितीयः समाप्तः ।

‘गुजराती’ मुद्रणालयस्थानि क्रय्यसंस्कृतपुस्तकानि ।

१ धीमद्भगवद्गीता *Bhagavat-Geeta* मूल्य मार्गव्यय
with 7 commentaries—प्रथमो
गुच्छः आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्य-
जयतीर्थविरचितटीकासवलितानन्दतीर्थीय (माध्व)
भाष्य-रामानुजभाष्य- पुरुषोत्तमजीप्रकाशितामृततर-
क्रिणी-नीलकण्ठीसमेता । मञ्जुलैरायसाक्षरमुद्रिता ।
पृष्ठान्यष्टशतपरिमितानि मुचिरणानि । मूल्यम् ६. १-०-० ०-४-०

२ धीमद्भगवद्गीता *Bhagavat-Geeta*
with 8 other commentaries—
द्वितीयो गुच्छः । निम्बार्कमतानुयायित्रीकेशवका
स्मीरिभद्राचार्यपादप्रणीता—‘तत्त्वप्रकाशिका’ धीम-
धुमुद्गनगरस्वतीशृता—‘गूढार्थदीपिका’ धीशङ्करानन्द
प्रणीता—‘तात्पर्यबोधिनी’ धीधत्स्वामिशृता—
‘सुबोधिनी’ धीगदानन्दविरचित —‘मायप्रकाश’
धीधनपतिसूरिविरचिता—‘भाष्योत्तरपदीपिका’ देव
शपण्डितश्रीमूर्खविरचिता ‘परमार्थप्रपा’ पूर्णब्रह्मतानु
गारिधीरापवेन्द्रकृत —‘अर्थसंग्रहः’ इयेताभिर्ष्या-
ल्याभि सहिता अप्र श्लोका एतल्लमाक्षरेटीकाय
स्युदाक्षरेमुद्रिता, वृदा मा हेसिपतेति । मू. ६. १-०-०-० ०-१५-०

उत्तरगीता *Uttara-Geeta* with a
commentary—गौडपादीयदीपिकाख्यम्भा-
ष्यायुता । भगवत्पादधीसंकराचार्याणां परमगुरुभि
धीगूढाचार्याणां च सिधौ धीगौडपादाचार्ये प्रणीतये
भाष्ययत्तेतापन्कषनमतमस्या मदमानमखगमयिदुम् ।
मूल्यम् ६ ०-१-० ०-०-० १

धीमद्बाल्मीकिरामायणम् । बालवाण्डम् *Va
lmiki Ramayana* with 3 well-
known commentaries, *Bal
Kanda* गर्बदत्तप्रकाशप्रतिभेन इन्द्रनुसुवता
रिवावा निबन्धप्रवेत्ता धीमदाप्तार्थेन स्वदिव्यस्य सतो

- जीविकाप्रदातुः शृङ्गवेरपुराधीशस्य वीरमणेः श्रीरामरा- मूल्यं मार्गव्ययः
जस्य नाम्ना प्रणीतया रामायणतिलकाख्यया टीकया,
पण्डितधीवंशीभर-शिवसहायान्यां प्रणीतया रामायण-
शिरोमण्याख्यया टीकया, श्रीगोविन्दराजप्रणीतया
भूषणाख्यया टीकया च सह मुद्रयितुमारब्धमस्माभिः
श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् । तच्च सप्तभिः खण्डैः समाप-
यिष्यामः । तत्रेदं प्रथमं खण्डम् । मूल्यम् रू. ... ३-०-० ०-५-०
अयोध्याकाण्डम् । **Ayodhya Kanda**,
द्वितीयखण्डम्—उर्ध्वनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम् । मू.रू. ५-०-० ०-७-०
अरण्यकाण्डम् । **Aranya Kanda** तृती-
यखण्डम् । उपरिनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम् । मूल्यम् रू. २-१२-० ०-६-०
- ५ **स्तोत्रमुक्ताहारः— Stotra-muktahar**
containing 256 Stotras अस्मिन्
२५६ स्तोत्राणि संगृह्येतानि । यद्यपि सन्ति भूरीणि
स्तोत्रपुस्तकानि मुद्रितानि भूरिभिस्तथापि न तेष्वियतां
स्तोत्ररत्नानां संग्रहः । अस्माभिः पूर्वमुद्रितानां
स्तोत्राणां पुस्तकानि कांश्चादिश्रेत्रेभ्यो भूयसा प्रयासेन
द्रविणव्ययेन च समासाद्य तेभ्यश्च प्रसादगुणयुक्तानि
स्तोत्राणि संकलय्य संशोच्य च तानि भाविकजनानां
कृतेषु समावेशितानि तदाशास्त्रे श्रद्धावन्तो जनाः
सफलयिष्यन्ति प्रयत्नमस्माकममुमिति । मूल्यम् रू. ०-८-० ०-२-०
- ६ **संस्कारमयूखः—Samskar Mayu-**
kha मीमांसकनीलकण्ठभट्टमुतर्शंकरभट्टकृतः । अत्र
संस्काराणां स्वरूपं कालः इतिकर्तव्यता वर्णधर्मा आश्रम-
धर्माश्च विस्तरतो मूलवचनोपन्यासपुरःसरं निरूपिताः ।
मूलवचनानि चाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिसंभावनास्थलेषु क्र-
मेण पर्यायशब्दप्रदर्शनेन मीमांसकाभिमतन्यायानुसर-
णेन च व्याख्यातानि । अन्ते कातीयमूत्रानुसारिप्रयो-
गाश्च दत्ताः । पूर्वं चाराणस्यादिषु मुद्रितोऽप्यय वर्णप-
दवाक्यत्रयशक्तिपर्ययादिदोषप्रचुरतयाऽप्रविभक्तविषयतया
च मृश दुर्बोधो विपरीतबोधकरत्वासीत् । अस्माभिस्तु
ग्रन्थकृतैव पुनः शोधितस्य वर्धितस्य चास्य ग्रन्थस्य
पुस्तकमासाद्य विषयांश्च प्रविमज्य शोधने च महान्तमा-
यासमाप्त्याय मुद्रितः । मू. रू. ... ०-१२-० ०-१-०

- **मनुस्मृतिः—Manu Smriti** कुङ्कुमभट्टकृत- मूल्यं मार्गव्ययः
टीकया, ग्रन्थान्तरेषु मनुनाम्नोद्धिखितैरिदानींतनमनुस्मृ-
तिपुरस्तेष्वनुपलभ्यमानैः श्लोकैः, पद्यानां वर्णानुक्रमको-
शेन, विषयानुक्रमेण च सहिता । सूक्ष्मेक्षिकया सशो-
धिता च । मू. द. ... १-८-० ०-३-०
- ८ **विदुरनीतिः—Vidura-Niti with a
commentary** सस्कृतटीकोपेता नीतिशास्त्रा-
भ्यासिना विशार्थिनामतीवोपयोगिनी । मू. द. ... ०-४-८ ०-१-०
- ९ **वेदान्तरहस्यम्—Vedanta Rahasya**
वेदान्तवागीशमिश्रचार्यविरचितम् । अत्राद्वैतमतसि-
द्धान्तो निरूपितः । उपपत्तिश्च प्रदर्शिता । भाषाऽति-
सरला प्रौढा च । मूल्यम् द. ... ०-१-० ०-०-६
- १० **विशिष्टाद्वैतमतविजयवादः—Vishishtad-
vaita - Mata - Vijaya - Vada**
नरहरिपण्डितकृत । अत्र विशिष्टाद्वैतमते परंपरामाश्ले-
षाभिरावृत्त्य विशिष्टाद्वैत एवोपनिषदा तात्पर्यं व्यवस्था-
पितम् । मूल्यम् द. ... ०-१-० ०-०-६
- ११ **रघुवंशमहाकाव्यम्—Raghuvamsha
Mallinatha's commentary**
श्रीकालिदासकृतम् । मल्लिनाथकृतसंजीविन्याह्वयटीका-
सहितम् । मू. द. ... ०-१०-० ०-३-०
- १२ **रघुवंशमहाकाव्यं—मल्लिनाथकृतटीकोपेतम् ।**
सर्वा. १-५ ... ०-४-० ०-१-०
- १३ **कुमारसंभवं महाकाव्यम्—Kumar-
Sambhav with 3 known
commentaries** इविवरश्रीकालिदासविर-
चितमिदं सप्तमगणपर्यन्तं मल्लिनाथकृतसंजीविन्या चारि-
श्वर्यवर्धनकृतशिष्टाद्वैतपिण्या च संबलितं तत्त भाषाणामि-
सीतारामकृतसंजीविन्याप्रकृतं गुणलिनैरायशाश्रीकुं-
रितमणीव दर्शनीयमस्ति । मूल्यम् द. ... १-४-० ०-३-०
- १४ **कारिकावली सिद्धान्तमुक्तावलीसहिता—
Karikavalee with Siddhanta-
Muktavall and other notes**
न्यायपेक्षोपिदृशंनयोर्गुणिकानां कृते प्रगीतेषु प्रहरम-

ग्रन्थेषु सिद्धान्तमुक्तावलीसमुद्रासिता कारिकावली मूल्यं मार्गव्ययः
 मूर्धाभिपिक्तेत्यत्र न विदुषां वैमत्यं किंतु तत्र दीधि-
 तिकृदुपसृतया विवेकसरण्या संश्लेषतः सूक्ष्मतमानाम-
 र्थानामुपनिबद्धतया प्रायः खिद्यन्ति नव्यादृशात्राः,
 इति तेषामुपकारायास्माभिः प्रायः सर्वेषु विषमस्थले-
 ष्वतिविसृतां सरलां सुबोधां च टिप्पणीं पण्डित-जी-
 वरामशास्त्रिभिः कारयित्वा तया सहैवं दृढतरेषु सु-
 चिक्रणेषु पत्रेषु स्थूलाक्षरमुद्रिता । सार्धसताभ्यधिकपत्र-
 युतामपीमां सर्वसौलभ्यायाल्पीयसा मूल्येन वितरामः ।
 मू. रू. ०-७-० ०-१-०

१५ वैशेषिकदर्शनम्—*Vaisheshika Darshana with several com-
 mentaries* श्रीशंकरमिश्रकृत-वैशेषिकसूत्रो-
 पस्कार—जयनारायणतर्कप्रधाननभट्टाचार्यप्रणीत—
 विवृति—चन्द्रकान्तमहाचार्यप्रणीत—भाष्यसहितम् ।
 मू. रू. २-०-० ०-३-०

१६ वादार्थसंग्रहः—*Vadārtha Samgraha* (प्रथमो भागः) अत्र शेषकृष्णकृतं स्फोट-
 तत्त्वनिर्दिष्टण, श्रीकृष्णमौनिकृता स्फोटचन्द्रिका, गोड-
 बोलेकृतः प्रातिपदिकसंज्ञावादः, वाक्यवादः, हरियशो-
 मिश्रकृता वाक्यदीपिकेति पद्य ग्रन्थाः संकलिताः ।
 पण्डितानां प्रौढच्छात्राणां च बहुतरमुपकारकः । मू. रू. ०-६-० ०-०-६

१७ वादार्थसंग्रहः (द्वितीयोभागः)—अत्र भवानन्द-
 सिद्धान्तवागीशकृतं पदार्थकविवेचनम्, जयरामभट्टाचा-
 र्यकृतः कारकवादः समासवादश्च, एवकारवादश्चेति
 चत्वारो ग्रन्थाः सन्ति । मू. रू. ०-६-० ०-०-६

१८ महाभागवतम्—*Maha Bhagavata*
 देवीपुराणम् । अस्मिन् भगवत्या ब्रह्मास्वर्धपिण्या महा-
 काल्या दाक्षायणी—गङ्गा—पार्वती—श्रीकृष्णेत्यवतारच-
 त्रुष्ट्यचरितानि, महाकाल्या मूलस्थानं च प्रधानतयो-
 पवर्णितानि । प्रसङ्गादामचरितं स्कन्दचरितं पाण्डवचरित
 गणेशोत्पत्तिगङ्गावतरणं भगवतीगीता ललितासहस्र-
 नाम शिवसहस्रनामादयश्च विपथा निरूपिताः । सार्ध-
 पञ्चसाहस्री सहितेयम् मू. रू.... .. २-०-० ०-३-०

- १९ **तैत्तिरीयोपनिषत् — Taittiriya-Upanishat** श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतभाष्ये-
णानन्दगिरिकृतटीकायुतेन तैत्तिरीयविद्याप्रकाशेन च
सहिता । मू. ङ. १-०-० ०-२-०
- २० **दशरूपकम्—Dasha Rupaka** नाट्य-
शास्त्र धनञ्जयविरचितमकश्लोकसहित पञ्चनदीयगण्डित-
मुदर्शनाचार्यप्रणीतप्रभाष्यव्याख्यासहित च । मू. ङ. १-०-० ०-२-०
- २१ **ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—Brahma Sutra Vri-
tti** अद्वैतमञ्जरी । भगवत्पाद(आद्यशंकराचार्य)शिष्य-
कृता । मू. ङ. ०-१२-० ०-२-०
- २२ **चन्द्रालोकः—Chandraloka with
a commentary** श्रीपीयूषवर्ष जयदेवकवि-
विरचितोऽलंकारग्रन्थः । पायगुणोपाद्भवैशनाथ (शालमठ)
विरचितरमाख्यव्याख्यासहितः मू. ङ. ०-८-० ०-१-०
- २३ **महाभारतविराट्पर्व—Mahabharata-
Virata Parvan with eight
commentaries** नीलकण्ठकृतभारतभावदीप-
अर्जुनमित्रकृतदीपिका—चतुर्भुजमित्रकृतप्रकाश—सर्व-
ज्ञनारायणकृतभारतार्थप्रकाश—विमलबोधकृतदुर्घटार्थप्रका-
शिनी—रामकृष्णकृतविरोधार्थभञ्जनी—विषमपदविवरण-
बादिराजतीर्थविरचितलक्षाभरणेत्यष्टटीकोपेत विपुलपा-
ठभेदसहित च । मू. ङ. २-८-० ०-६-०
- २४ **चन्द्रकान्त Chandrakanta (Hindi)**
(वेदान्त ज्ञानका मुखग्रन्थ) प्रथम भाग यह वह
ग्रन्थ है कि, जो नितान्त निर्भ्रान्त वेदान्त सिद्धान्तका
एकात प्रतिपादक “चन्द्रकान्त” मणि बम्बई प्रान्तके
प्रसिद्ध साप्ताहिक ‘गुजराती’ पत्रके मुख-आद्य
संपादक गुजराती भाषाके सुविख्यात लेखक, अनेक
ग्रन्थोंके निर्माता देशभक्तधुरीण, सारासारविवेकप्रवीण,
वैद्यकुलभूषण श्रीमान् शेठ इच्छाराम सुर्यराम
देसाईके श्रद्ध हृदयमें देदीप्यमान प्रबोधरत्न-
भाण्डागारका चमचमाता हुआ एक अमूल्य रत्न है.
कि. ङ. २-८-० ०-४-०

२६ युक्तिप्रकाश—Yukti Prakasha विचार- मूल्यं मार्गध्यव
 सागरका कर्ता साधु धीनिधलदासजीने किया हुआ .
 यद् ग्रन्थ हिन्दुस्तानी भाषामें है. इसमें वेदान्तका ३९
 सिद्धान्त बहुत अच्छीतरहसे सिद्ध किये गये है.
 निधलदासजी वाणी सब जिज्ञामुल्लोकोको ज्ञात होनेसे
 विशेष निरूपणकी कुछ जरूरत है नहीं. और जिज्ञा-
 मुल्लोकोको ये ग्रन्थ बहुत उपयुक्त है. परी जिल्द
 और अच्छा कागज. १-०-० ०-२-०

‘गुजराती’ मुद्रणालयाधिपतिः ।

कोट सर्कल सासुन बिल्डिंग-मुंबई.